

16+

Литературайин Табасаран

ЖУРНАЛ КЪЮБ ВАЗЛИК САБАН УДУБЧІВУРУ

Поэзия

Проза

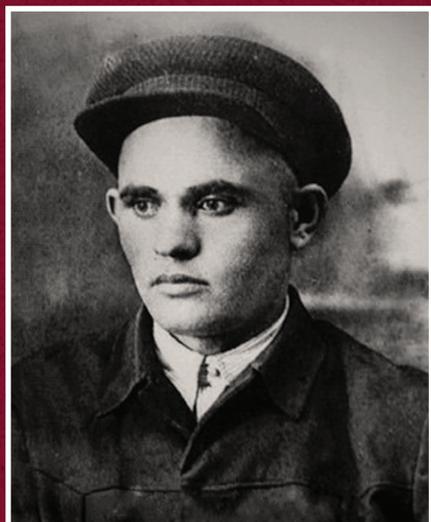
Драматургия

**Литературайин
критика**

Тарих

Чал

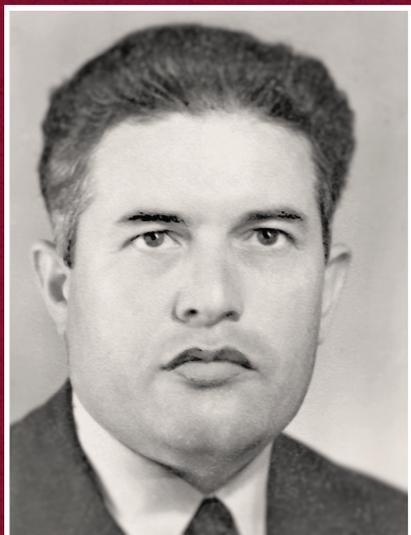
1 / 2022
январь-февраль

Багъаудин Митаров – 110

Агъакерим Агъададашев – 100

Къазиагъмад Рамазанов – 95

Шихмягъмед Гъямидов – 85

Абдулмажид Къурбанов – 65

Паша Мягъяматов

Литературин Табасаран

РЕСПУБЛИКАЙИН ЛИТЕРАТУРАЙИННА ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
ВА ЖЯМЯАБТЛУГЪДИННА ПОЛИТИКАЙИН ЖУРНАЛ

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Учредитель:

Министерство информации
и печати Республики Дагестан

Издание журнала
восстановлено с 2019 г.

1

2022

январь – февраль

Государственное
бюджетное учреждение
Республики Дагестан
«Редакция республиканских
литературных журналов
“Соколенок” и “Литературный Дагестан”»

КИУЛАР

ПОЭЗИЯ

Багьир Ражабов

«Халкъдикан ккун аптураза»

Поэма ва шиърар 4

Салмахан Римиханов

Вари ухьу хьлар вухьа дюн`яйин.

Шиърар 13

Рамазан Рамазанов

Заан вуйиз увкан гъюру гьисс вартан.

Шиърар 20

ПРОЗА

Шагьвелед Шагьмарданов

Ихтилатар 32

ДРАМАТУРГИЯ

Эльмира Аьшурбегова

«Эвелин дих» вая «Кьалухь Мирза»

Драма 52

КИУЛИН РЕДАКТОР

М.М. Аьгьмедов

**«ЛИТЕРАТУРАЙИН
ТАБАСАРАН»**

журналин редактор

С. Кьасумова

**РЕДАКЦИЈАЙИН
КОЛЛЕГИЯ**

Аь. Аьбдурягьманов

Аь. Аьшурбеков

Э. Аьшурбегова

Ш. Дашдемиров

Ш. Жамалиева

С. Кюребегова

Аь. Кьурбанов

М. Кьурбанов

К. Маллаев

Ю. Муртузалиев

Г. Уьмарова

Ш. Шагьмарданов

ЛИТЕРАТУРАЙИН КРИТИКА**ТАРИХ****ЧИАЛ****Сувайнат Кюребегова**

«Багъри литературайин хьтIагIабцIру

булагъ 84

Шарафутдин Дашдемиров

«Табасаран чIалнан орфографияйикан ва

алфавитдикан» 86

Гюлягьмад Маллялиев

«Фасларин савкъатар – наслариз

пешкеш 93

ТЕЛЕФОНДИН НУМРИЙИР:**Киулин редактор:** 67-16-31.**Редактор:** 8 (963-375-19-45),

e-mail: sefjatkasimova@mail.ru

Бухгалтерия: 67-18-75

Типография: ООО «Издательство «Лотос»
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала, пр. Петра I, 61

ЛИТЕРАТУРАЙИН ТАБАСАРАН №1, 2022 г.

На табасаранском языке

Выход в свет 22.02.2022 г. Тираж 263 экз.

Заказ № 1186. Цена свободная.

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики
Дагестан «Редакция республиканских литературных журналов
“Соколёнок” и “Литературный Дагестан”».

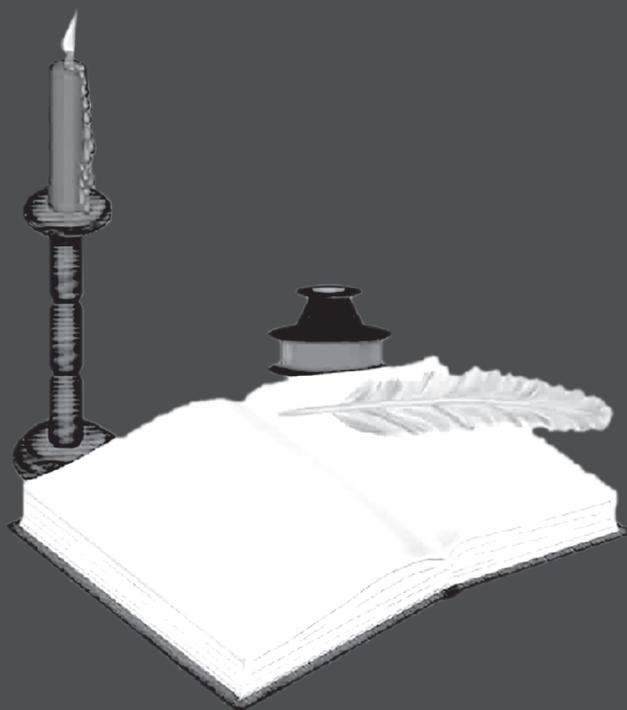
Адрес редакции и издателя: 367000, РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, д. 55.

Электронный адрес редакции:

litdag@mail.ru

Подписной индекс: на год – 51320, на полугодие – ПМ959.

Поэзия

Багъир РАЖАБОВ

ХАЛКЪДИКАН ККУН АПУРАЗА

Жюгъейин хъур велед, хутІлин кІварарин
Гъюжат дубхъну, гъийихну чан гъуншйири.
Дидкан къиса дапІну, намерд касари
Дугъкан жасус гъапІну, инсаф дарапІди.
Жюгъейин му гъанлу, нярс, пис гъуншйири,
Гъулан малла гъязур дапІну дишлади,
Гъулаъ вари гъунна мягъял вуйиси,
Пис аваза ипну, кІури: – Жюгъейи,
Гъизилбашар алаъну, ихъ халкъ багъри
Гъазаватдиъ итна, талаф апІури.
– Хъял аждагъа ву, – кІура саб агъалиъ,
Диди ужуб-харжиб дарпи, шул вари
МикІлан улихъ, гъаргъян ахъу кІажарси,
Ккабхъуб вари гъава-зава апІури.
Себеб адру аъжалра зат даршлуси,
Дурариз саб дюшюш гъабхъну кюмекчи.
Гъаму гъялат Надир-шагъра – чапхунчи,
Архъну гъахъну, Табасаран рабгъури.
КучІлин гъаму бюгътан чаин улубкъу,
Ханселем – му баярин баб, пис, гъюрслу
Духъну, йигъ-йишв ишлик гъахъну арагъну.
Ярославняйин ишалтІан пис, гъамлу
Диди гъахъну вари халкъ загъди дубхну.
КучІлин бюгътан, муштулугънан хунчаси,
Ханселемди гъабхъну къабул апІури.
Ярославня чакан дапІну, ишури,
Дугъу Жюгъей загъди гъахъну гъахури,
Къисаснан женг гъабхуб тІалаб апІури.
– Гюллдин зиян, – кІура саб ихъ агъалиъ, –
Думу сагъ шули аьдат ву лап ухди.

– Хъа бюгътандин зиян пис шулу, ягъи,
Уъмурлугъ учв гъубзру, гъич сагъ даршули.

II

Дахъикъйири вахтар тыйин апѹри,
Аьсрар гъушну, геренарий рякъюри.
Ханселемдин ишларин сес ебхъури,
Бюгътандин му зиян гъич сагъ даршули,
Саки шубуб аьсир гъушну, лекейи
Гъахъну Жюгъей жасус дапѹну рякъюри,
Му лекейхъан фагъир гъич марцц даршули.
Египетдин Пирамидийр лукѹари,
Тилисимдихъ гъахъну варакъ апѹри.
Дашгъалайиз бяргъярин жвар йивури,
Дурарикан нянайин чѹвурд йибтѹри,
Ухъу жасус гъахъунхъа, нигъ апѹри.
Ужуб лишан даршра учв, кѹваз хуш, мани
Ягъалмиш хъуб хас ву жанлуйиз вари.
Чашмиш духъну, думу зегъер – пис, ягъи
Къисмат гъабхъну узузра, агъдабанси.
Ханселемдин ишларин сес ебхъури.
Къалухъ, Рапак, Къаркъул дагълар ишури,
Рапак, Рубас нирар къалу апѹри,
Гъахъну дурар къирарий зат удрурши.
Ягъалмиш, гъай, духъну гъаз-вуш узура,
Ишлиз думу кѹваан шерик гъахъунза.
Ишури, му дердну ккагъу фугъара,
«Нянайин чѹвурд» дугъаз йиз бахш гъапѹнза.
Шула уьмрий инсан ягъалмиш цѹибди.
Игит касди, тахсир чан аьгъю гъабши,
Хил алдабгъуб халкъдикан ккун апѹри
Шулу, тахсир гардандий чан бисури.
Узу халкъдин тарих аьгъю апѹри,
Гизаф йисар гъушнийиз, гъякъ абгури.
Думу узуз дибихъну хъа, аза гъи,
Хил алдабгъуб халкъдикан ккун апѹри.

III

Жюгъейин бин, аьдалат, я ягъ дарши
Гъуншйири, нярс гъизилбашар алаьну,
Шагъдиз дугъу хъуб пут гъизил, чаз адру,
Тувурзавуз дупну, ухъ'ин алаьну.
Гъизил тувуз дарши думу, гъюзбагълу,
Гъургъушум чан дюдний убзну, пуч гъапѹну.

Гьамус шилнаѳ учѳвган, гьякь'вал абгури,
Тарихнаѳ учв халкъдиз багъри дярякъри,
Жюгъейи халкъ гьяхъну мердди уърхюри,
Женгнаѳ гъати чан жан фида аѳури.
Къюр тарихчи гьяхъну Шагъдихъ лихури,
Персияйин тарих жанлу аѳури.
Надирин чан гьарсаб къадам дурари
Улупури гьяхъну, гъабши-гъабшиси.
Аьдалатлу гьякь'вал узуз тарихну,
Улупну чан сирнихъ гъабшиб жин дубхъну.
Жюгъей гьяхъну дирбаш, къягъял, жюрэтлу,
Игит уьмур халкъдиз багъри бахш гъаѳу.

IV

Тек Жюгъей дар бюгътандин пис гъалатѳну,
Тахсиркар, пис даѳѳну, хъасин лайикълу
Ччвур тарихну къяляхъ даѳѳну, гъюрматлу
Игит гъашир халкъдин улихъ, лайикълу,
Ургур пягъливан чвйирин жюрэтлу
Чи, Рейгъанат, гьяхъну гюрчег, гъайбатлу.
Думура нярс къиса дугъкан кадабгъну,
Жасус гъаѳѳну, гьякъикъятдиз хас дару.
«Намуснан сир» йиз романдиѳ думура,
Пис лекейхъан марщ аѳури,
Халкъдин игит аза дугъкан аѳури.

V

Дюшошар му саб ухъ'ин дар улуркъу,
Шамиль гьяхъну дирбаш мургу, гъунарлу.
Расулира сабан, ягъалмиш духъну,
Думу гъаѳѳну нягъякъ, гизаф тахсирлу.
Дугъу, гъюкмин кучѳлин ишлик чаз гъебхъу,
Кучѳвну, Шамиль тарихнаан адагъну.
Хъа чан гага Цадайикан ккун гъаѳѳну,
Хил алдабгъуб чалан, му тахсир гъаѳѳу.
Жанна д`Арк, игит риш чан Ватандин,
Варж йисандин дявдиѳ дугъу Орлеан
Азад гъаѳѳну Англияйин бацаргъян.
Тахсир кипну, кѳваѳ-кѳулиъкъан чан дарши,
Чивиди цѳигъ гъургну, язухъ дараѳѳди.
Къанна шубуд йислан халкъди рягъимлу,
Дугъаз хъана чан ччвур тувну лайикълу.
Наполеон Бонапартра Ватандин
Игит мургу гьяхъну, думу за гъаѳѳу.

Аьхирки хъа, бюгътан кипну, тахсирлу,
Фагъир мура варибдихъан гъадаъну,
Сюрдюн гъапІну, Ватандиан утІурккнун.
Йисар хайлин ккудушбалан хъа думу,
Париждиъ лап зурба ядигар дивну,
Дугъаз ччвур чан хъана тувну лайикълу.
Аьхю шаир Насимра – баркаллу,
Рюгъ-имандиз хабар адру, пис, чІуру,
Думу фагъир тахсир кипну, бин адру,
Жан илмиди дугълан хам чан уьлчІюбгъну.
Бакуйиъ хъа йисарилан рягъимлу
Наслари чан дугъаз ядигар дивну.
Аьлимар Бруно, Коперник адлу,
Илим гъапІу гизаф дерин, девлетлу,
Тахсарар кирчнун, хъугъуз даршлукъан чІуру,
Къюредра, цІа кипну, дидигъ ургуру.
Йисарилан аьсрин мани микІари
Дураризра ччвурар чпин лайикълу
Тувну, дурар тахсарархъан марцц гъапІну.
Гай Юлий Цезарь – дирбаш, жюрэтлу,
Чан сенаторари жиниди думу,
Жандихъ, нягъякъ, думу мягърум апІуру.
МиржиІуд йис ккудубшган, хъана учв думу,
Римдин варитІан адлу ва гъюрматлу
Ватандашси адлу тарихнаъ гъитру.
Англияйиъ Кромвель гъахъну – лайикълу,
Думу усал дапІну кучІлин тахсирну,
Майит дугъан дарагъаждиз зигуру.
Гъамус йишв’ин, думу дариз гъизигу,
Дугъканра дапІну лайикълу, хуш мургу
Аьхю ядигарар дугъазра дивну.

VI

Яраб, кІурза, хъана фукъан лайикълу
Инсанар гъузнаш, пис бюгътанар кирчнун.
Лайикълу ччвурарихъ мягърумди гъузну
Ккилигури, аьсрин микІар рягъимлу,
Хъивну, апІруганси чибра лайикълу.
Жан Бруно, Коперник – пис цІи гъургу,
Аьсрариан гъюри, дидин ялавну
Хъугъай, гъи, гъамусра инсанар адлу
Ургура, гъаясуз, инсафсуз духъну.

ВАТАН, НАБШИ ЯВ КЪАШ-КЪАМАТ?

Ватан, гюрчег яв къаш-къамат рябкъюри,
КІваан шуйча ув`ин дамагъ апІури.
Уълке, шагъур, гъул, хал тІарам балгури,
Уъмур айва халкъдин арбаб апІури.

Ватан, жандикк ккава ифи рубзури,
Зийнар сагъ, я ифи дебккуз даршули.
Жасусариз, увуз хил за апІури,
Гъадри гъабхдар, халкъ женнетдиъ рябкъюри.

Гъалибвалар гъадагъу яв пайдгъари,
Дюн`я гъабхъну аьшкълу, гъайран апІури.
Аьзиз Ватан, гъи гъаз имдар, йип, наши
Халкъдиз туву савкъатар яв рякъюри?

Завуъ ригъси, жил`ин уву акв туври
Гъяркъдар аьхю шадвали бенд апІуйи.
Халкъар гъарун-къарун шули рякъюри,
Гъурулуш яв вардиз меэл шулайи.

ГъяцІливал ва гаш`вал фу вуш аьгъдарди,
Умудлуди закурин йигъ рябкъюри
Айи яв халкъ, артмиш`валин рякъюьди
Гъягъюри, саб гъамна-гъижран адарди.

Ригъ дибисну къаназ гъубзру аьдат дар,
Яв цІабрарик сел кубкІрайси рябкъюра.
Аврорайин тупар хъергну, хъухърумар,
Дурарин сес багахъ шули ебхъура.

Халкъар, уягъ йихъай, шулхъа тупламиш,
Инкъилабдин шартІар шула яратмиш.
Гъахъну! Фукъан шулу ухъу алдатмиш,
Женгнан пайдгъар за апІру вахт улубкъна.

Ватан, набши яв къаш-къамат, дярябкъри,
Аьдалат ву диву уълкейиъ вари?
Гъаз жасусар жазаламиш дарапІди
Гъитна, дурар гъич саб фукІа дарапІси?

Жасусвал ву тахсиркарвал пис, чІуру,
ДумутІан гъич адар тахсир къурхуллу.

Гъаз дидиз дюз къимат тутруври ухъу
Гъузна, апІру-дарапІруб ихъ дудубгну?
Жасусариз тюнбюгъ тувну лайикълу,
Ватан артмиш апІуб лазим ву ухъу!

ИХТИЯРАР – ИХТИЯРСУЗ

Ухъуз фу ккунш пуз, ихъ фикрар арагъну,
Ихтиярар тувна гизаф ва яркъу.
Гъайиф, уьмриъ дигиш'вал, халкъ шад апІру
Шуладар, эл-аьдат, дюзвал дудубгну.

Ихтиярар гъякъикъятдиз хас дару
Къабул гъапІган, хъугъай, ляхнар чІур шулу.
Гъаддиз ухъу, инсанар, пис, гюзбагълу
Шулахъа, ихъ аьр, ягъ-намус дудубгну.

Мархълин къяляхъ бакІлукІарси, юн хъадру,
Девлетлуйир артухъ шула, аьр адру.
Хъа касибар мисккин, бахтсуз зимзарси,
Гизаф шула ихтиярсуз, аьжужди.

Бали аба адар саймиш апІури,
Аьхюр-бицІир фуж вуш, мялум даршули.
КІури шуйи улихъган ихъ абйири:
– Инсан, ухъуз ихъ улихъ учв рякъюри,
Эдел-бедел шулу, намус дубгури.

Улихъ вахтна хизан шуйи гъаласи,
Ягъ-намус, чан эйси духъну, гужалди.
Хизан гъамус халабажи дубхъна гъи,
Аьхюр-бицІир ва ягъ-намус имдарди.

Инсан, ухъуз аькъюл тувна Худайи,
Ужуб-харжиб гюзет апІбан бадали.
Хъа йип уву, туву аькъюл дубгури,
Гъаз шулаш нярс, эдебсуз, пис, ягъсузди?

Инсан хъиршра инсандиз чаз ухшарди,
Ужуб фу аш, вари тувну Худайи.
Зат ярамиш даршул, ухъу дюз дарди
Дугъан рякъ-хул дипну, нярсвал апІури.
Думу гъарган дюзи рякъюь шул кІури.

Мюгькам ихтибарвал аза апури,
Аьхир инсан дугьри рякьюз гьюр кпури.
Дарш, даршул гьа, гьамкьан мукьуф хьтарди,
Инсафсузвал дугьу чав-чаз апури.

Ихтиярар – ихтиярсуз ву вари,
Гьякьикьатдиз гьич сабра хас даршули.
Замана учв гьациб, гьяйиф, дубхьна гьи,
Инсандиз учв фуж, наьнан вуш – аьгьдарди.

РАЗИДИ ВУ

Чан самриин сикинсузди,
Гьяракатнаь учв чан шули,
Дюн`яйин ахалси дири,
Шула ихь уьмурра гьаци
Гьярган сикинсуз жабгьури.

Дюн`яйин ахлира гьаци
Ухнарин гьисабарихьди
Шул, вахтар дигиш апури:
Хьадукар, хьад, чвул,
кьюрд шули,
Дюн`я учв дигиш даршули,
Жигьилвалтган учв жигьилди
Гьубзри, зат дигиш даршули.

Ихь уьмурра учв-чав гьаци,
Ттабхьну дюн`яйин ахлихьди,
Шулу гьярган сикинсузди.
Амма дидхьан адар шули
Гьубзуз, учв дигиш даршиди.

Диди самриин жабгьури,
Учв-чав шул дигиш апури:
Жинивал чан шула диди
Набалугьвалихьна туври.
Думу хьа жигьилвалихьди
Шулу чан дигиш апури.
Жигьилвал агьливалихьди
Шулу чан эвез апури.
Агьливал кьабивалихьди
Хьа шулу чаз ккун-даккунди,
Кагьалди дигиш апури.
Уьмрихьан, дюн`яйихьанси,
Вари чав дигиш апури,
Шуладар учв дигиш дарши
Гьубзуз гьаммишан жигьилди.
Худайи чан амур дапну,
Дюн`яйин аьдат дубхьна му,
Уьмур учвра разиди ву,
Кьисматниин му чаз туву.

БАБАРИХЪ ХЪЕБЕХЪАЙ БАГЪРИ!

Йиз худли чаин улубкьу
Саб кьисайкан пис, нярс, чпуру,
Ишуб чан дюдний утубкьну,
Хабардар апуруси учву,
Ихтиятвал апури дупну,
Живанар, дидкан чан дугьу,
Узуз му ихтилат гьапну:

– Аба, хьебехь, бабу багьри –
Кпуру чан гафар дабпури,
Радиф алди, хьпехьруси,
Гагь-гагь узукра чав кургьри, –
Узухь, йиз риш, хьебехь дупну,
Сабан ваь, саб-швнубан гьапну:
– Гьавйир даргьна, аьгью шулу,

Уву, йиз риш, чІатна гъягъру
 Вахтна, кІулихъ лакач хъабхъну
 Гъарах, даршиш, кТерцурву.
 Узхъан саб ахмакъвал гъабхъну,
 Хъпебехъди бабахъ узу,
 Йиз бурма кушра гъатІабцну,
 Гъюнарилан исиз эбхну,
 Хул'ан удучІувбси сану,
 ЧІатан дюн`яйиъ ахъунзу.
 Бабу гъапиганси багъри,
 ГвачІнин вуйишра цІиб мани,
 Лисхъан гъавйир дигиш гъаши.
 Хъасин хъа, гъава абгъури,
 МичІлишин хъуз хъюбгъру тяди.
 Гъавайин шиндикъвалар му,
 Гъахъунза саймиш дарапІри.
 Инсанар узуз лигури,
 Айи уз'ин гъяйран шули.
 Садар дигъри, кІури айи:
 – Пагъ-пагъ, баяр, шурак гъатму,
 Фукъан дамагъ каш дилигну!
 Тмундари кІваан марцци,
 Къимат жара туври гъаши:
 – Пагъ-пагъ, баяр, лигай, гъатму
 Риш дар, халис симиргъуш ву!
 Паччгъарин бахъяйриъ шлу!
 Геренар-геренарихъди,
 Узу сабпну хабарсузди
 Гъюлин гъирагъдихъна хъуркъу.
 Гъюл, баркаван, лепе алди,
 Лепйир гъарзарин дестгарси
 Завариз айи за шули,
 Дурари гъюлин гъирагъгар,
 ТІаркІли цІаран бархалси,
 Лап яманди урччвурайи.
 Саб арайлан микІар хъивну,
 Амсар завуъ гъялак шулу.
 Хъасин хъа мархъра чІикъриди
 Убгъуз хъюбгъну, хъа дишлади
 ТІурфан иливну, миркк кади.
 Харар миркклин, хъугъай,
 дугъри,

Муртйиркъан чІатхудар вуйи,
 Дурар зарбди кІулик куркІри,
 Гъванар йивурайси шуи.
 Узу кІул хиларигъ бисну,
 Хулазди жвар апІуради,
 Дина хъуркъайизра узкан
 Халис пейшапа духънайи.
 Мархъ цІиб-ахъюб яваш шули,
 Уъру гъарзун кІанхъан гъабши
 ДеккучІимри тІянкъю туври.
 Нурариин дидин варлу,
 Къяшивалра кІваълан дубшну,
 Гъахъунза хуш, гъяйран духъну,
 Къаназ дурариз лигури.
 Хулаз хъуркъу вахтна узу
 Бурма куш йиз верчси дубхъну,
 Селеси, фунар'ин шлу,
 КІул'ин шулу пис алабсн.
 Гъаму герен кІул'ан писди,
 Гъабхъунзуз жварар йивури.
 Хъа жан дишла гукІни дубхъну,
 Амрихъ мягърум гъашиганси,
 Жан йиз сану дебккуз дарши,
 Гъахъунзуз узу ккадакси.
 Сану фу гъабхънушра узкан,
 Бейхабар вуза гъамусра.
 Хъа узу амрихъна гъюри,
 Узу больницайиъ дахъну,
 Гъахъиб узуз мялум гъабхъну.
 Йиз кІул'ина магъа гъамци,
 Зат кІваъ-кІулиъкъан учв
 дарши,
 ЧІуру бала бейхабарди
 Гъафну, бабахъ хъпебехъди.
 Му натижа гъабхъну чІуру,
 Хъпебехъган бабахъ узу,
 Уз'ин бейхабар улубкъну.
 Учвуз, йиз дустариз бицІи,
 АпІураза кІваан васи:
 – Хъебехъай бабарихъ багъри,
 Бала-къадар къисмат дарши,
 Учву бахтлу шлуганси.

НАШИ ДУМУ ЙИЗ КИТАБАР?

Хулан цалигъ тахчйир вари,
ГъяцІнайи йиз китабари.
Фана гъахъну, нашиш багъри
Китабар йиз кІваз хуш, ккуни.

Къюрд гъибган, яркурси гъяцІли,
Гъабхъну йиз касиб хал ичІи.
МикІ утІубччвну, диди гъубхси,
Китабар йиз фана гъаши.

Китабариъ шуйзуз, дугъри,
Дюн`я элбезл рябкъюри.
Гагъ ярар-дустар йиз гъюри,
Дусну, хуш гаф-чІал апІури.

Дурарихъди даим шадди
Шуйза, юкІв йиз алдабхъури,
Дерди-бала гъял апІури,
Гъамус духъназу тек гъяцІли.

Узу ва йиз уьмур вари,
Китабарин уьмриъ багъри
Гъахънийза шадвал,
гешт хъапІри,
Гъамус аза тек ялгъузди.

Завар-жилар дар гъашиси
Аза, йиз дурар дряжкъри.
Гъава-зава духъну сифи,
Хулаъ аза тек ялгъузди.

Ужуб, багъа фу аш – дугъри,
– Баштан шули, ужуз – вари.
Гъамцдар вахтар гъюру кІури,
КІваъ-кІулиъ йиз гъабхъундайи.

Гъеле чан вахтна Сократди
Гъапнийи чан фикрар дири:
– Саб фукІа гъахъиш дурурхри,
Шуйзуз уз`ин жан алдрубси.

Йигъан варж маш дурурхри
Гъашиш, шуйзуз гъии дарди.
Хъугъай, Сократди гъапибси,
Аза жансуз гъаширси.

Узу диванбеги дарза,
А думу саб наан-вушра.
Саб жибикъан шаклу дарза,
Диван апІур дугъу чанра.

ГЪЯКЪЛУВАЛ АНЖАГЪ САБ ШУЛУ

Гъякълувал анжагъ саб шулу,
Инсан, аьгъю йибхъ увуз му.
Бязиган абгубра думу,
Беле хуб читинди шулу.

Жан Жак Руссойи гъапну:
– Гъякълувал анжагъ саб шулу, –
Нягъякълвали, инсан, уву,
Агъзур къалп рякъ-хулиъ тІаъру.

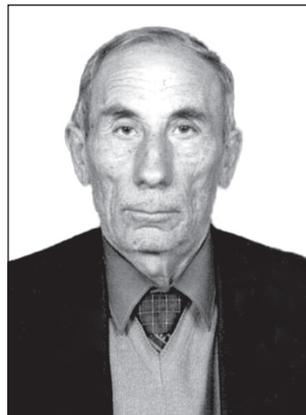
Дюз гафар ву мурар, гъякълу
Инсан, нягъякъ`вал ккун гъапІу,

Думу хъана меэл дубхъну,
Шаклу уьмрин сагъиб шулу.

КучІлин уьмур жикъиб шулу,
Нягъякъ`вализра му хас ву.
Инсан, уву гъахъиш гъякълу,
Дюн`я ислягъ, гумрагъ шулу.

Гъякълувал анжагъ саб шулу,
Думу абгуб цІиб читин ву.
Фици вушра, дабгну думу,
Дидиз ихъ шулхъа вафалу.

Салмахан РИМИХАНОВ

Римиханов Салмахан Сефиханович 1932-пи йисан 14-пи мартдиъ Хив райондин Чира гъулаъ бабкан гъахъну. Багъри гъулан мектебдиъ 7-пи класс ккудубкІну, заан классариъ урхуб дугъу Табасаран райондин Хючна гъулаъ давам гъапІну. 10-пи класс ккудубкІбалан къяляхъ, С. Римиханов Гюгърягъ гъулан мектебдиъ ккергъбан классарин мялимди лихуз хъюгъру. Хъасин дугъу Дагъустандин гъюкуматдин педагогвалин институтдин филологияйин факультет ккудубкІну.

1953-пи йисхъанмина Чира гъулан мектебдиъ мялимди лихуз хъюгъру.

60 йисандин мялимвалин тажруба айи Салмахан Римихановди аьхиримжи 34 йисан багъри гъулан мектебдин директорин вазифйир кІули гъахури гъахъну.

Салмахан Римихановдин шиърар, макъалйир «Табасарандин нурар» ва «Аку хяд» газатарийъ чап дапІна.

ВАТАН

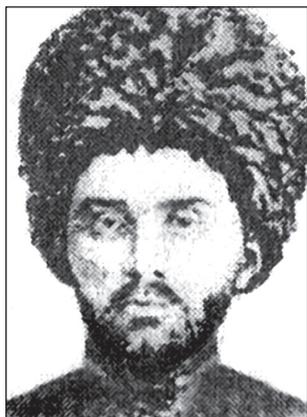
Ккундузуз уву узуси,
Уву йизур, узу явур.
Ккундузуз уву йиз бабси,
Ниъ гъюрузуз увхъан, бабхъанси.

Бабан чІална гъахи Ватан,
Ширин вучва узуз вартІан.
Гаф тувурза учвуз, Ватан,
Вафалуди гъузуз гъарган.

Жара йишваъ узу гъузган,
Рябкъру нивкІра шулиз увкан.
Саб мажлисдиъ дуснайган,
АпІру гафра шулиз увкан.

Жвуван ватан магатІабхъан,
Мисал а саб ихъ абйирин:
«Ярхла гъахъир ватандихъан
Шулу кІури чан жандихъан».

КЪАЛУХЪ МИРЗА

Шайрарин мялим вуйва,
Игитарин башчи вуйва,
Залумкрарин душман вуйва,
Игит шаир Къалухъ Мирза.

Эсер апІру яв гафари
ЮкІ гьутІубкІда алчагъ хандин.
Хилиъ айи учІру гапри
Жанар гьуркда ихъ душмнарин.

Яв сюгьюрлу адлу гафну
Дагьлу халкъар уягъ гьапІну.
Ихъ миллетар сатІи духьну,
Душмандихъан Ватан гьюбхну.

Вари халкъар Дагьустандин,
Чвйир вухъа гьаммишандин.
Гъаних гьахьир ихъ ругдиин –
Сагъди хътакдар думу милин.

Ихтибарлу дуст гьахьунва
Дагьустандин миллетарин.
Гъайиф дарди жан тувунва,
Бахт бадали ихъ Ватандин.

Алархънайган вягъши душмнар,
Азад апІуз авар дустар,
Фукъан гъярар, нирар, дагьлар
Хътирчунва, Ванихъ Мирза.

Азадвалин гьизгъин дявдиъ
Гъагъи зийнар духьну Чюхдиъ,
Яв уьмрин рякъ баркаллуди,
КкудубкІунва гъайиф дарди.

Ал ифи яв аьзиз жандин
Рубзурадар жиларилан –
Чиви ифи ихъ игитрин
Либцура ихъ табариан.

Ихъ Ватандин ругариин
Тум гьубзунва игитарин.
Къадар адар гъи дурарин,
Ад за гьапІу Дагьустандин.

Гьамус ва аьсрариинди
Яв ад хъана за апІиди.
Ватандин мяълийир`инди
Яв ччвур вардиз эзбер хьибди.

НАСИГЪЯТНАН МЯЪЛИ

Вари ухъу хялар вухъа дюн`яйин,
Хялижв `валиъ гьабгьюр уьмур инсандин.
Фицир учв вуш, къимат тувди хялариз,
Гъягьру вахтна дюн`яйилан рягьматдиз.

Нирин гъванар чиб-чпихъди йивурушра,
Сабур дапІну, фаркъат шулу дустарси.
Инсанарра, нириъ айи гъванарси,
Духъну ккунду гъахи вуйи гъардшарси.

ЮкІв сефилди либхуз ккундарш яв гъарган,
Сарихъдира душманвалиъ мугъузан.
Гъалиб шулву душмандиин гъаммишан,
Гирами дуст гъапІиш уву душмникан.

КІваълан мябгъян гъягъруб уву рягъматдиз,
Вахт имиди уж 'вал дапІну инсандиз.
Яв ужуб шил уву гъибтиш дюн' яйиъ,
Яв ччвур гъубзди вари халкъдин юкІвариъ.

Вара мапІан гъич душманвал инсандиз,
Багъалу ву инсан вартІан Аллагъдиз.
Увхъан шулуш, уж' вал апІин даршлуриз,
Ачухъ шулвуз гъягъюз рякъяр женнетдиз.

ГЪАЛИБВАЛИН МАШКВАР

Къадар адру багъаб гъабхъну
Гъалибвалин абзиз машквар.
Шли бай, шли аба, шли гъардаш
Гъайиф дарди дидихъ тувну.

Йитим гъапІну бицІи баяр,
АчІни гъапІну жигъил хпар.
Пай кадабтІну шадваликан,
Ватан гъюбххъа лукІвалихъан.

СумчІур миллион инсанар,
Чибра вари ихъ жигъилар,
Уъбхюз ккунди ихъ азадвал,
Гъушну ухъхъан, дирчну жанар.

Ихъ адлу маршал Жуковди:
«Далу – гъалибвалин гъацІ ву,
Артухъдира», – гъапиганси,
Далу гъапІхъа лап илданси.

Гъагъиб гъабхъну уъмур
халкъдин,
Мюгъкам апІуб далу даявдин.

Алабхъну назук гъюнар`ин
Баяринна дишагълийрин.

Гъалибвалик умуд кади,
БицІир-къабир зат дарпиди,
Ахълушин ва гашра кади,
Гъилихнийи, йигъ-йишв дарпи.

Баркаллагъ ихъ дишагълийрииз,
Сурсат хъапІу ихъ солдтариз!
Аферин ихъ вари халкъдиз,
Гъалибвалик пай кивдариз!

Гъалибвалин машкврин тарих
Гъюблан-гъюбаз ярхла хъибди.
БатІил дапІну душмнин синих,
Гъаммишанлугъ кІваин гъибтди.

Гъаммишанлугъ кІваин гъитри
Гъюзимбу ихъ веледари.
Гъам гъийихдар, гъам чІивидар,
Гъалибвалик пай кайидар.

БАХТ

Гъар гвачІнинган гъудужвубси, Велед хъиршну аьхю апІуб,
Улар арцну гъилигубси. Думу ужуб аькъвлихъ хъауб,
Аку дюн'я жвуваз рябкъюб, ЦИийи хизан дугъаз ккебгъуб,
Гъич бахт шулин митІлан аьхюб! Гъич бахт шулин митІлан аьхюб!

Жвуваз ккуни, жвувра ккуни, Даимади уьбхюз сагъ`вал,
Санра тухмин артухъ апІру, Яв хизандин мюгъюббатвал.
Яр къисмат хъуб, Гъаммишанлугъ ади хъувал,
кІван сир уьбхру, Даринхъа му аьхю бахтвал!
Гъич бахт шулин митІлан аьхюб!

СЯРГЪЯТСУЗ НЕФС

ВаритІанна аьхю душман инсандин,
Уьбхюз даршлу жвуван нефс ву варидин.
Дюбхну ккунду ухъу думу чарасуз,
Читин хъибди, гъабхъиш думу сяргъятсуз.

Эгер гъабхъиш инсандин нефс сяргъятсуз,
Аьхир хъибди уьмур дугъан лап бахтсуз.
Чуру ният кІули гъубхъиш тягъярсуз,
Халкъдиз хъиди думу гъарган намуссуз.

Гъаиш кІваълан ихъ абйирин къанунар,
Гъюблан-гъюбаз вягъши хъиди инсанар.
Йисир гъахъиш алчагъ нефснан сяргъятсуз,
Бахтсуз духъну, йикІур думу имансуз.

Инсафсуз рякъ тамам гъапІур иблисдин,
Сяргъятсуз нефс парчйир хъибди инсандин.
ГъапІур девлет, гъярам дипІну ихъ халкъдин,
Аьхир думу хъюлакк ккахъди Аллагъдин.

Агъзурихъди агъзубанра кичІихну,
Яв гъадабгъу гъалибвалин къиматІан,
Агъзур ражну багъади ву гъадмутІан,
Яв нефсниин гъалиб хъувал саб ражну.

Гъелбетки, нефс а варидиз – даждизра,
Уьбхюз думу хас ву вардиз – увузра.
Буйругъ вуйиз гъам учвузра, узузра,
Йисир дархъуз жвуван нефснан сабанра.

ЧВУЛ

Ккергъубси, сарун, чвлин йигъар,
Ургъуз хьюгъру гизаф мархъар.
Ккатларццуру гъярар, нирар,
Чру шулу хутлар ва хярар.

Гъава сарун дигиш хьибди
Хябяхъ– гвачин мичал хьибди,
УкIаз-кIажуз чиг йивиди,
Гизаф гъаргъу микIар хьивди.

Къалар айи чIуру хутлар,
Дизигнайи хашвран хулар.
Гвачинни куркIси ригъдин нурар,
Рякъюр ккирчси арсран
бархлар.

Чиг дубснайи укIар-кIажар,
Уърхну шулу, хърхну ибар.
Гъагъи гъахьи арсран нивгъар
Ахъру, хъади чпин гьенгар.

Зирек микIра гъафил шулдар,
Гьерчру диди ламун дифар.

Уърхру завуъ гъарин кIажар,
Ккахъру кIанакк мяхъар, хифар.

Вари вахтназ ккилигураш,
Ккилибгурдар вахт сабдизра.
Чвлин аьхир фици шулаш,
Хябяхъ шула йиз уьмринра.

Узу фици гъялакди вуш,
Саб-къюбсана гъелем кивуз,
Гъаци чвулра гъялакди ву
Чан савкъатар ухъуз тувуз.

Жумартдар ву чвлин йигъар,
Тувра ухъуз меъли тIумIар,
Жихрар, вичар, уьру чимлар,
Ширин нарар ва хурмавар.

Мархъар дургъну,
ригъар гъапIган,
Жиликк чру мягъмар ккипган,
Ярквраъ кIажар гъатху хьиган,
Чвлин йигъ'ин шулза гъайран.

Йигъ-йигъахъди,
йишв-йишвахъди,
Вахт гъябгъиди хабар дарди.

Чвлин кюкйир саб-сабдихъди
Чурхуз хъюгъди, юкІв хъмиди.

УФНАН УКІ

Улубкъиган хъадукран вахт
Гъадмуган шул ихъ деврин бахт.
КуркІган учук ригъдин нурар,
АлацІурча вари майднар.

Шад апІурча вари майднар,
Гъяркъиган ич гъатху бачкІар.
Сагъ апІурча гизаф уъзар.
ГъитІиган ич чру цІабар.

Ккун хъуз гъитуб варидариз,
Даршлуб аьгъя инсанариз.

Сариз учу ачІлин укІ вуш,
Къариз вушул учу лап хуш.

КкудубкІиган ич жигъилвал,
Алахъурча лизи бачкІар.
Лизи гъапІси вари майднар,
Рякъюр вардиз ич уюхар.

Дяркъну микІраз ич уюхар:
– Хас дар учвуз лизи бачкІар, –
Дупну, хъиву аьхию микІар,
Уърхнич завуъ лизи бачкІар.

УРГРУ ВАРЖИ

Пагь гьапдачва учву тяриф,
Гьатху, беневш, ал кюкйирин.
Гьаз гьапдарчва дициб тяриф,
Гьяни варждин, я шаирар.

Жвуван уьмрин генгвалиан
Гьибикниичва кюкйирикан.
Гьаз гьархунчва варжйирикан,
Ухьу гьюрхю гаш' валиан.

Кюкю анжагь улин акв ву,
Дамагь`валин саб лишан ву.
Гаш кайириз уьл ву варжи,
Аьзарлуйиз дарманра ву.

Ихь Ватандин Аьхю дявдин
Гьалибвалик пай ка варждин,
Уьл хьтапниий ихь эскрариз,
Варжйир тувний ихь баяриз.

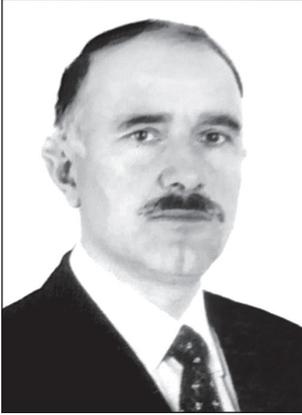
Миннат вуйиз жигьлариз,
Гьюрмат аплуз ипру уьлиз.
Алалабхьри гьич ичв ляхин,
Уьл адарди варжйирин.

Мяьли дариз биклурайиб,
Буйругь вуйиз инсанариз.
Баян аплуб узуз аьгьюб –
Халкьдин улихь буржи вуйиз.

Гемоглобин артухь аплуз,
Эритроцитар артмиш аплуз.
Гьам ифира артухь аплуз,
Кюмек тувди гьяни варжди.

Ифи бисуз кюмек тувру,
Протромбинар, тромбоцитар,
Ва хлорофилл В2, С, К
Витаминар ихь варждик ка.

Рамазан РАМАЗАНОВ

Рамазанов Рамазан Шябанович 1964-пи йисан Табасаран райондин Къужник гъулаъ бабкан гъахъну. 1981-пи йисан багъри гъулаъ мектеб ккудубкІну, Дагъустандин политехнический институтдиъ урхуз учІвру ва 1986-пи йисан думу ккудубкІну.

1997-пи йисан Рамазан Рамазановдин «Мюгъюббатдин жилгъа» кІуру сабпи китаб чапдиан удубчІвну. Хъасин Дербент шагъриъ «Езирдиан кагъаз», «Ватандикан вуйиз мяъли» кІуру китабар ва 2011-пи йисан Дагъустандин китабарин издательствойиъ «Багъри юрд» кІуру китабра удубчІвну.

ВАТАН

Сяргъятарлан улдучІвган яв,
Гъагъи фикрар гъюру йиз кІваз,
КтІубшвуз шулдар дерднан ялав,
Гъялак шулза хътакуз гъулаз.

Чюлиъ гъахъишра авадан,
Шагъриъ ашра вартІан адлу,

Йиз фикрар тІирхуру гъарган
Яв дагълариз, рякъяр хъадру.

Яв гъава, ригъ гъюру хулаз,
Мухур абиІну, туври гъевес,
Наан ашра, ебхъуру кІваз
Гъулаъ айи булагъдин сес.

ЙИЗ ЖИЛГЪА

Жвув агуз кІваъ ният бисну,
Гъягъюз кказа сивуз агъдру.
Белки, узу гъахур бахтну,
Белки, кюмек тувру вахтну.

Деъну а кІури гъвандин,
Бахтну зина гъахурадар.
Чахъди гъахуз кІажси гъарин,
МикІра магъа гъюри адар.

Дагъдик ерцІурайи йифар
Булагъариз шула дюнмиш.
Узу, ирчри цІийи гафар,
Шиир апІуз хъюгъза дюнмиш.

Халкъдин мяъли – булагъ багъа
Аьсрариан рубзури а.
Гъадму булагъдилан магъа
Йиз жилгъара гъи ккебгъри а.

ИНСАН

Йигъан пис хабар ебхъуру ибариз,
Чуру гъядиса рябкъюру улариз.
Фукъан писвал гъюру ув'инна, инсан,
Фила яв фагъум гъабхънийкІан кам? Наан?

Гъаз уву хъергнава уч апІбахъ гъизил?
Жара касдин бахтнийн шулва бахил?
Гъисс апІдарва жарарин дерд, ицрушин,
Увлантина гъибтуз ккава фициб шил?

Фун тІубкІруси абиІуб вуйинхъа яв бахт?
Гъаз зяяди гъапІрава яв уьмрин вахт?
Мици гъабхъиш, марци рюгъ дубхъну барбатІ,
Закур увкан шулу вягъши гъайванат.

МАРХЪ

Ккилигури хайлин йигъар
Вуйиз увуз, гвачІиндин мархъ.
Дуркъну айи хутІлар, хярар
Уву тухъ апІуруш нагагъ.

Магъа гъюри ава, дирбаш,
Хялижвси, гъюрайи гъулаз.
Кив йиз машнак яв къяши маш,
Гъабч узухъди, ккундуш, хулаз.

Амма, кучри унчІвик, гъваик,
Гъюри адар мархъ ич хулаз.

Йиз ужагъдиъ иврадар лик,
Гъаятдиъ а, апІури наз.

Начи хялижв гъушу магъа,
Тухъ дапІну хутІларна хярар.
Гъушну хялижв, вардиз багъа,
Думу гъауз кас гъушундар.

ГъапІну мархъли ахю уж'вал,
Саб къимат дарпиди алдру.
Гъаци гъаз апІдайкІан уж'вал
Гъарсари, чан гъуртІан гъюру.

ГЪЯГЪЮРИ А ЙИСАР, ЙИГЪАР

Гъягъюри а йисар, йигъар,
Лизи чѳарар каъри кѳулик.
Сабдихъди саб дердер-гъамар
Кѳваъ архъри а, курсери мухрик.

Шамдин аквси мучѳу йишван,
Зяифуб ву шадвалин нур.
Йигъар, вазар гъюра пашман,
Йиз аку гъисс апѳуз кур.

Гъушу вахтар къяляхъ гъюрдар,
Амма гъабши сад йигъ шадлу,
Гъафишра чахъди пис йигъар,
Йиз кѳваъ гъубзру, вуди нурлу.

Гъубзру, узуз туври сабур,
Туври йигъан зурба къувват,
Абурлуди апѳуз къабул
Уъмриъ шули айиб къисмат.

ЭЙСИ

Му дюн'айиз
Инсан вуди дуфнава,
Табиаът яв
Инсанвализ либгура.
Йип, Жилихъна
Гъаз инсафсуз духънава?
Яв лик дивру йишв'ин
вари убгура.

Яркварар, хярар,
Мал-къара – вари девлет
Хайирлуди
Апѳин кѳура ишлетмиш.
Уву вува
Дурарин эйси, гъелбет,
Фила думу апѳуз ккава
аннамиш?

Эйсийи чан
Девлет убхъюр гъайифди,
Гъадри кади,
Дидиз зарар даршлуси.
Ужуб-харжиб,
Гъабшиб-даршиб дарпиди,
Уву яркур
Убшвурава камклиси.

Кюл адрушваъ
Нахшир шулин, эй инсан?
Жакъвлин мяъли,
Шулин, гъибган хъадукар?
Яркварарикан
Майднар шула гъар йигъан
Эйси дарва –
Нач, гучѳ адру зиянкар.

ДАКЪИКЪА

Фурс кади милиган вахтназ,
Яв гъюкмиз думу мютѳюгъ дар.
Удучѳвну ашра талитназ,
Дидихъ инсан хъуркъри адар.

Агъзарар'инди йисар гъушну,
Саб дакъикъа сабдик киври.
Фукъан касар талаф гъахъну,
Сари сариз илзигури.

Фу ву вахт? Дакъикъа, сяаът,
Сад йисра вахт дар, кѳарзачвуз.
Ккилигруган, дапѳну ният,
Ясан зиян кайиган кѳвак.

Фурс кади милиган вахтназ,
Ккагъру диди гъарзар-къулар.
Дючѳюбкъну юкѳв, дарапѳди наз,
Тархъну гъягъюз алдагъ ликар.

АБАЙИН ИХТИЛАТ

Хабахъ хъубшуй ахю Кавказ, махъв дариз,
Гъибисиган ашукъри саз ашкълуди.
Апру мяъли хушди вуйи варидиз,
Саб гафкъана кГурдай дугъу шаклуди.

Инсанари абгуйи бахт ляхнариъ,
Эрхну нурар, азгарди ригъ убгуйи.
Мукъмарин сес атГабгуйи дагълариъ,
Кюкйирихъди хъадукру ригъ балгуйи.

Хуррамди, дуст, албагнайи му дюн'я,
Хажалатна дерд фтиз кГуруш агъдарди.
Хъа гъарсариз айи анжагъ сар судья:
Жвуван намус – кымат туврур гъякълуди.

Хъана къутКъкли мяъли дуфна дагълариз,
Кубсра суал: фициб шуйКан гележег?
Бахтлу халкъар къабулди дар алчгъариз,
Сикинди дар зегъер юкГвар гъелелиг.

Гъарсаб ляхнихъ, рякъюъ-хулаъ ихтият
Йихъай учву, жямяаътар, гъарвахтна.
Алчгъиз гъюрмат даршул – ебхъай насигъят,
Фикир тувай уъмриз – уъмур дар сягна.

УЪЛИН КЪАЦІ

Му уълкейиъ уьргъюз гъитри ава гъаз,
Хизандихъан ярхла даПну йиз ккуни?
Йисан гъамци гъябгъюрайиз йирхъуб ваз,
Дипну Ватан, жвуван кюлфет, жил мани.

Увухъ лицбу дубхъну айиз кГул лизи,
Мици гъагъиб гъаз гъабхъунва, уьлин къацІ?
Багъри жил'ин ахюр духъну а гъяким,
Дугъу узуз каПри адар гъацІан гъацІ.

Дяхин узбру хутГлар вари гургутум,
Зазар гъиргну, лиж алаПну итГура.
Кипну адар мани ругдик сабкъан тум,
Руздин хутГлар саиларси рякъюра.

Уьлин къацІназ сужда дапІну жил'инна,
Гъязур вуза икрам апІуз кІваантІан.
Фукъан гъагъар алахъну йиз кІул'инна,
Уву хъади гъюруган Москвайиан.

Дяхин дубзну, зегъмет зигуз, эй Ватан,
Яв ругар'ин гъаз гъитдарва узуз гъи?
Хъад гъабшиган, вува, гаф адар, уткан,
Яшайишдиз кІуруш, вува гъаз гъагъи?

Яв баярин дестейиз лиг гъар йисан,
Рамаг дапІну, уьргъну аии рякъяриь.
Уьлин къацІнахъ лицуз гъитри, эй Ватан,
Гъаз дерккнаяв учу мици аьсрариь?

Уставалар апІури а Казандиь,
Гъизил варакъси балгура Астана.
Гъамциб ляхин кайи баяр гъижрандиь
Итну аяв, фу вуйкІан дидиз багъна?

Гъапну кІури варж ражари аварша,
Меъли шулдар думу ушвниь идрипиш.
Уьлин къацІра хулаз гъюрдар, аьгъю йибхь,
Дидихь ухъу зегъмет бегъем дизригиш.

Му уьлкейиь уьргъюз гъитри ава гъаз?
Хизандихъан ярхла дапІну йиз ккуни?
Йисан гъамци гъабгъюрайиз йирхъуб ваз,
Дипну Ватан, жвуван кюлфет, хал мани.

ДАГЪУСТАН

Гъар гъачІинган, цІйи швушвси, йиз макан,
Либгурава Каспий гъюлиз – гюзгюйиз.
Йигълан-йигъаз шагърар шули а уткан,
Гюрчег шула йиз вилайт – Дагъустан.

Увкан мяъли кІури аза, йиз Ватан,
Ислягъ вуйи халкъарин гим – Дагъустан.
Заан вуйиз увкан гъюру гъисс вартІан,
Уьбхюраза думу гъянаь йиз гъарган.

Авар, дарги, къумугъ ва лак разиди,
Лезги, урус ва жарадар гъаргандиз.

**Дурарихъди табасаран, гъякълуди,
Сар абайин вуяв баяр якъинди.**

**Алабхъган гъагъ, яв гъарсар бай гъудужвну,
Хаин душмнин рякъ сенграриъ гъадабтІну,
Зурба зегъмет женгнан ялвигъ дизигну,
Читин йигъан яв ад гъаци за гъапІну.**

**Ккунидар а яв сяргъятар пай апІуз,
Узуз уву жвилли дапІну ккундарзуз.
Ккунидар а яв тарихдиз лик йивуз,
Дурарин рякъ жикъиб вуда, аьгъязуз.**

**Гъийин девир, баркаван, яв мюгъкам ву,
За шулайи гъурулушдиъ рябкъюру.
ВартІан зурба девлет, якъин кІурзавуз,
Халкъарин арайиъ айи сабвал ву.**

**Увкан мяъли кІури аза, йиз ватан,
Ислягъ вуйи халкъарин гим – Дагъустан.
Заан вуйиз увкан гъюру гъисс вартІан,
Уьбхюраза думу гъянаъ йиз гъарган.**

ГЪАЧ ДАГЪЛАРИЗ

Гъач хъадукра му дагълариз, шагъристан,
Кюкйирин кунцІ хярариан балгарва.
Ясан душну вичун багъдиъ лицарва,
Рабгру жакъвлиз тамашара ашарва.

Хъадну вушра къабул ашур, шагъристан,
Уву гъафиш му дагълариз хялижвди.
Табиаьтди ккипну шулу халачи,
Рангарихъди дабалгну лап утканди.

Ккунш, чвну вушра гъач дагълариз, шагъристан,
Дустари ву тебрик ашур разиди.
Машквразси, учв дабалгна вилаят,
Хъадукранра ва хъаданра тІем хъади.

Къюрдну вушра къабул ашур, шагъристан,
Ккилигури айи увуз дустари.
Ялхъвнар ашурз гъитди ухъуз зирекди
Ихъ юкІвариъ йивурайи мукъмари.

ЙИП ГАФ, ШАИР

Йип, шаир, йип уву яв гаф,
КІваъ дюбхну гъаз ву думу?
Деебт чІатна, вуйиси арф,
Инсанаригъ либцири дупну.

Яв гафнакан бихъур дарман
БицІи халкъдин аъхю дердназ,
Зяиф жандиъ ивур аман,
Рякъ улупур диди гъякъназ.

Гаф дюнмиш шул кІару гюллдиз,
Деебтиган гъабгъу кІваан.
Гафну инсан хуру аьрдиз,
Гъапиш думу марци кІваан.

Яв гафназ халкъ ккилибгура,
Мигъитан думу мюгъталди.
Гележегдик умуд кивра,
Албагнайи учв мюгъкамди.

СЕЧКЙИР

Жанаврин къацІюгъ гъябхью чарваси,
Гъарди чахъна мизиганай, гъуландар.
Гъятай узу дина гъяйиз инсанси,
Хъа улупай кандидатдин дакъатар.

Гъягъруган, лиг, аькъюллу кас сечкйириз,
Дийигъна сар маргъ хъади, сарсана – пул:
Миж кади вуш, тувиди маргъ йирфариз,
Даршсана, пул ивну хилиъ, ккарцуру.

Йипай узуз юкІв ачухъди, гъуландар,
Азадвал гъаз тувнайиб вуш дагълуьиз.
Думу гъаци адабгънайи гафтІан дар
Белки, тувна хуйин йирккеси тадабгъуз?

Жара вахтна саламкъан гъич тутруврур
Гъюра багахъ, хлурччихъан бисури хил.
Лиг, ширинди улхура, гаф кадранІрур,
Даждинси, яв абхъра ибаъ дугъу къил.

Гъян'ан гъарай гъюри айиз, тІубкІури,
Наънан гъафну мициб бала халкъариз?
Уьзденари ирхна кІулар, нач туври.
Гъаз ву мици? Къара гъюри адариз.

Лигурахъуз вари жилин миллетар,
Сес тувурхъа, хъацІабкнуну кІул, азадди.
КІваин гъибтай: учву вучва уьзденар
Гъит кабхъри ригъ багъри Жил'ин азгарди.

УВУ БАГАХЬ ХЪАДРУГАН

Уву гьарган кІваин шулиз, йиз ккунир,
Узу яздиъ уву хътарди лицруган.
Уъмур мушваъ гьябгъюрай ву абиІу нир,
Гьарсар касди марци зегъмет зигруган.

Увуз ухшар нагагъ мушваъ алахъиш,
ГьудучІвурза ихтиятди гъирагъдиз.
Дупну дугъаз: «Йиз яр дара уву, риш,
Гъарах хулаз, аьгъю хъайиз аьламдиз».

Яв мюгъюббат, яв ширин сес узухъди
Либура, яр, гъевес капІри йиз уъмрик,
Лизи кагъзик бикІураза ачухъди,
Яв ччвур капІуз ккунди азуз хядарик.

Яздан гъаърайи кагъзар, разиди
Хъуркъай учву ярхла айи ярихъна,
Дугъхъан ужуб жаваб хъади, гъялакди
Умуд кайиз, узухъна кагъзар гъиди.

Ихъ арайиъ мюгъюббатдин марцивал
Уьбхиоз гьарган ухъу зегъмет зигурхъа.
Думу гъисснун уъмриз тувру акувал,
Ихъ сир, пайдагъси дибиснун, гъабхурхъа.

ЯРХЛААН КАГЪАЗ

Наан ава, йиз гюзел яр,
Фици вуяв уъмрин гъялар?
БикІураза кагъаз кІваан,
Тпалаб кади гъяракатнан.

ХъубкъуйкІан йиз дугъри мяъли
КІакІнахъна саб сивун ягъли?
Дилигди, аш фукъан манзил,
КІураза мяъли, хъипнун зил.

Гъарсаб вахтназ тувна сурат,
Йиз гъянаъ, кІваъ а мюгъюббат.
Ккудушишра фукъан вахтар,
ЮкІву дипрадар зиринг тар.

Шаду йигъан кІурза увкан,
Иври кюкйир кунцінаъ уткан.
Гъагъи йигъан хъана увкан
Пашман гафар гъюру кІваан.

Бахтнан нир яв шула ахмиш,
Аферин вуз, думу гъюбхиш.
Надинж дюн'я му сикинсуз,
Ибшри женнет уъмриъ увуз!

САБПИ ГЫСС

ГвачІнин ухди табиаът
Хуб дабалгну адарин!
Гъянаъра юкІв хуррамди
Хуб ебгури адарин!

Ваъ, аьдатнан дар гвачІин,
Ригъди ялхъван апІура.
Хяран кюкйир дидихъди
Шадди узуз аьлхъюра.

Табиаътди саб дупну
Ужуб пешкеш тувну гъи.
Аьжайиб гысс кІваъ абхъну,
Сабпи ражари вуди.

Хъана хяраз гъилигза:
Ригъди ялхъван апІура,
Узу дидиз гъаьлхъза,
Гъаддиан юкІв тІибхура.

Шавгъарси кІваъ либцура
Аьжайибнан гужли гысс.
Аьгъюб дариз мугагъназ,
Вушра йиз йицІихъуд йис.

Гъягъру рякъюъ мектебдиз
Агъзур фикир гъафнийиз.
Къюб лик икриъ ивайиз,
Магъа думу гъяркънийиз.

Такабурди забгну кІул,
Узди гъюра узухъна.
Дих дапІну гъач гъапирси,
Гъушза дугъан багахъна.

Лизи силбар, аьлхъюри,
Дугъу узуз улупу.
Шадвал айи улари
Гъисснан тІил'ин илиту.

Узуз хабар хъайизра,
Маш йиз уьру гъабхънийи.
Дугъаз къюб гаф пайизра,
Йиз мелз ушвниъ гъебцциийи.

Лига, фици удубчІвнуш
ГвачІниндин гысс кІваъ убчІву.
Фикрар шураз илтІикІну,
Успагъи гюл сар уччву.

Кюкдин цІабар-тІубари
Гъажабху куш тІубчвура,
ЦІа кайисдар улари
Узу чпихъди гъахура.

Гъюнихъ хъипну а ягълухъ.
ТІубчвури а ккуртрин канчІ,
Гъялак дарди саб артухъ,
УчІвну классдиъ, кади инчІ.

ХЪАНА ДУФНУ АВА НИВКІУЗ

Ккун гъапІнушра увкан узу гъит кІури,
Хъана магъа дуфну ава йиз нивкІуз.
Гъар гъафиган му йиз гъянаъ ца ипри,
Гъитрадарва миогъюббатдин гъисс йибкІуз.

Магъа бистан, жакъвар дарин хуб шадди!
ТубкІну турба, дийибгъна шид дакъалди.
ГъяцІли ликар дапІну, лицуз майдандиз,
Дибисну хил, гъач кІураза узухъди.

Мугагъназси, инчІ кадарди яв машнак,
Рябкъюразуз, яв улариъ зиз ади.
Шерик шулза гъевес капІуз яв аьшкънак,
Дуфну ава, сюгъбат апІуз гучІ кади.

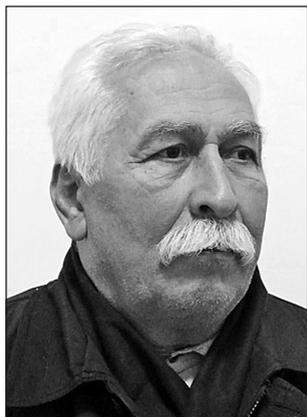
Хъана дивза увуз теклиф, сабансан
Гъача кІури, узухъна, яр, разиди.
Вари дуфна, гъафиш мина увусан,
Гъягъидийхъа кюкйир утІуз хяразди.

Марци гъиссар ачмиш апІуз ккуни кас,
Рякъюразуз уву анжагъ нивкІукди.
Уъмрин рякъюъ гъаз гъахъундар ухъу рас,
ХъапІуз думу хили-хилди, шадлуди.

Proza

Шагъвелед ШАГЪМАРДАНОВ

АЪЛАМАТНАН ДУСТВАЛ

Ихтилат

Пагъ, хъадукран айвандин гъвайиъ фициб неззет адарин! Къадарсуз ужу-ди ву!

Апрелин садтІан даршра, ригъдин манишну лап ярхла ва мучІу пІипІариф жин дубхъну имбу къюрдун ахълушназ хъадукар ич дагълариз гъаргандиз инанмиш валиинди дфнайибдикан хабар туврайи. Хъа учухъ, дюз гъапиш, аьдат дубхънайиганси, гъсиб гъава анжагъ апрелин аххирариѳтІан шлуб дар.

Гъякъ кІуруси гъабшиш, чарвйир адауз (хъа думу вазиѳа – гъачІнин чарвйир гъулан сюрюйигъ гъяуб ва хъяхъган дурарин гъайгъушнаъ хъуб – йизуб ву) ахсрарихъди айвандихъинди машар-хилар жикІуз удучІвур, гъийин умунвал гъябкъган, мюгъталра гъахънийза. Гъятта йигъу узуз кучІлар аІурайибсиб гъиссра гъабхънийиз, фицики гъякъкъатдиѳра гъи садпи апрелра, кучІларин йигъра, вуйи. Ва гъаддиз гъоре узу йигъандин сифте сѳятари гележегдиъ йигъаз саб фициб-вуш дигиш вал гъюр кІури, кми-кмиди хулан унчІварианра лигури ва айвандихънара удучІвури гъахънийза. Узуз садпи апрели зараѳатар аІурайиси, дидиз уз ин аьлхъюз ккундайиганси айзуз...

Амма магъа гъамус саки лисун дубхънашра, йигъ неинки узук къялхъбан, хъа гъадму саб вахтна диди чан асас ччвурназ хас шулайибсиб зараѳатнан уйин аІуз чалишмиш хъпан лишанкъан рябкъюрадайзуз.

Мялум вуйиси, ич гъулан исхъан ахмиш шулайи нирин дерейиъ саки гъарсад йигъан дарш, хъа гизаѳси йигъари ахсрарихъди ва ригъ завун ужуб манзилназ за хъайизкъан, лизи диф гъюбчІвнади шуйи. Ужудар алтІагу йигъари думу диф ригъ гъудубчІвбалан къяляхъ я дубгуйи, ясана гъавйир дигиш хъуз хъюгъган, явашди ич гъулаздирра ккудубчІвуйи. Амма гъи думу диф гъаз-вуш ахсрарихъдикъан рябкъюрадайи. Ва му ляхнира узу мюгътал дарапІди имдайзу.

– Садпи апрелиз дифриинди зараѳат аІуз ккунди айкІан? – ѳикирра гъабхъийиз. Узуз думу диф гъи уз ин аьлхъюри, Ягъван ярквраѳ жин дубхънайисира ва сацІиб вахтналан диди учв мялум аІурусира айзуз. Гъаддиз узу вахт-вахтнак айвандиккна дифран суракъназ удучІвурайза. Диф гъозлемиш аІури, айвандин мягъражариин алахънура дийигънайза. Амма диди учв мялум аІурадайи.

Хъа йигъ гъякъикъатдиъра ужуб вуйи. Дифран бицли къюркъкъан алдру завун жангарвалра хусусиб ву. Ригъдин манишин дериндиан гъисс дапнаи табиатдик аъжайиб шадвал кайи. Дидин лигуб ригъдихьинди улар уьлчюкънуси лигурайи бицли балин лигбаз ухшар вуйи. Хъа гургутум илдицнайи чру табарин дерейиъ сакит дубхънайи йигъан машнакк ккайи аьлхъбан инчнаан табиатдин гъяйбатлувал имбубсан гюрчег шулайи. Икриъ айи вичун ва бухара хутарин гъараригъян, хуларин шюмгъларихъан ва гъваариккан ерхъурайи жюрбежюр жакъварин мукъмари садпи апрель гюрчег'валин хусуси рангназ хурайи. Гъулан жакъварин «чЯв-чЯварин» гъизмиш'вал аьламанануб вуйи! Хиял аплин дурар чпин гъулан агъалйирин гъийин успагъивалиин вуйи шадвал вари аьламдиз мялум аптурайидар ву.

Юкъуб тереф ужуб уьмур бадали ккабалгнайи.

Узу, хъадукру сюгъриъ тлаънайир, йиз улихъ Нитрихъ таблик кафарийин мухрийн али, амма гъелелиг сирникк ккимбу ич гъулан хярариз гъяйран духъну лигурайза ва гъийин манишназ фицибкIа манигъ'вал дархъиш, жюрбежюр кюкйири дабалгну шлу дурарин гъяйбатлуваликан фикрар аптурайза. Хъа ич хярарин гъяйбатлувал, хъадукраси, хъаднура хусусиб ву. «Туп йивбан» бадали ктурайиб дариз, ваъ. Хъа гъякъикъатдиъра гъаци ву! Эгер хъугърадарш, майдин аьхирариъ, ясана увуз мумкинвал гъабшиган ич гъулаз гъюз шулвухъан. Хъа мектебариъ имтигънар гъягъюрайи вахтна ич кюкйирин кунцIар уч апуз жигъил баяр ва шубар гъунши гъулариянра кмиди гъюри шулу. Дурар, гъелбет, чпин хярариъ ва мулкариъ кюкйир адарди гъюрайидар дар, хъа мицдар гюрчег кюкйир анжагъ ич хярариътIан шулдар.

Бирдан йиз фикир хуларин исихъ хъайи гъазмайин гъваин шюмгълихъ биширугдиъ жибктурайи гъулан жакъвли чайна жалб гъапу. Пагъ, баркавни ругдиан ибиргъури, хлинццар зарбди тIурччури, гагъ саб гъвалахъинди, гагъ тмуну гъвалахъинди ккибицури, вахт-вахтарик хлинццар чан гъвалариланра гъялакдиси йивури, фици хъадукран биширугдин гъямам къабул аптурадарин! Диди гъи, белки, гъаму ццийин хъадукран сабпи гъямамра къабул аптурашул. Жакъвлин хлинццариккан ккутIубччурайи ва адаршвну за духъну дийигънайи папларигъянна зикваригъян гъютIубччурайи ругъул дифсиб бишируг нирлан гъюрайи шавгъри гъваълан ригъ алабхъру терефназди, рякъюзди, гъабхурайи.

Пагъ, баркавнин аьшкълувал! Дябкъну, дидиз ругдиан ибиргъурайиган бегъем рягъят шулайиси ву. Дидиз къюрдну неинки аьхълушнари, гъаргъу микIари, гъадму саб вахтна жюрбежюр жвилли чIивишнарара цIибди аьзаб тувни-йинхъа? Ва гъамус, хъадукран ригъдин нурарин манишнан дад гъисс гъапIган, диди чан зикваригъ жин дубхъну гъимбу къюрдун аьхълушинси, чIивишнарра гъаргандиз гъютIурккурайиси вуйи. Жакъвлин гъяракатарин гъизмиш'валиан шюмгълийн саб бицли ичIра арайиз дуфнайи.

Чан йирфариинди руг алабхъруган, жакъвлин назук гъармухариккан ккутIурччурайи бицли кIикIлар (гъваин хяхял кайи руг алабхъури аьдат ву, мархълин шидра ултIубччвну гъябгъруси ва къуру вахтари гъваъра дутIрубкI-руси, дарш гъваин уч гъабши вари мархълин шид ужагъдин айтIинди ахмиш хъуб ва асла гюзлемиш дарапIрайи натижийрихъна хуб мумкин ву) гъяятдизди сес хъади тIирхурайи.

– Белки, думу жамвализ гъязур шулашул? – аьлхъюри гъапиза узу узукди, жакъвлиин шадди. – Хъадукраъ анжагъ дубкIнайибдин ифи гъизмиш даршул. Швушвазра марццишин ккуниб вуда.

Бирдан гядрарин аьхиримжи кIурилан ич гату, Рюкьяц, аьхю мугъаятвалиинди, саки битIси улчвубхури, гъваин улубчIву ва жилилан фун хъчIюбхюри, дидиржнайи ликар явашди ва ихтиятди диври, чакан ичIаь айи жакъвлиз хабар даршлуси ва учв дяржкъруси кIул улихьинди гъачIабккнун, сусгихьинди гъубшу. Гъич макIан, дидиз наьнан-вуш гъямам къабул апIурайи жакъвликан хабар дубхьнайиштIан! Агъ бендегюр Рюкьяц! Узуз гъаз-вуш дидкан дишла хъял гъафизуз. Къюрдун вари аьзабар аьх дапIну, гъи чан хъадукран марццишин апIурайи жакъвлик яв зегъриман канив? ИпIруб гъубкIрадарнуз, гашди гъибтрана? Ккипубра гъибтру аьхир! Узуз гъятта чIигъ апIузра ккун гъабхьизуз. Амма дидин вари чарйир фит'инди ккудукIуруш аьгъю хъпан бадали, чIигъ апIдарза. Гъадму саб вахтна узуз гатдихъан жакъв бисуз даршлублисб гъиссра гъабхьнийзуз.

Хъа узу Рюкьяцлинра гъавриъ шулайза. Дидиз чан табиин нефснун дих дапIнайи. Думу анжагъ чан архйирин кесп давам апIурайибтIан дайи. Хъа амма аьхиримжи арайиъ чIигъ апIуз хъуркьуз миж кади, ккебехънун гъузза.

Рюкьяц (дидин лакIам ранг сеbeb вуди арайиз дуфнайиб вуйи, вари беден рюкьдин ранг алиб вушра, къяллан исинди юкьби ликар ва шубуб тIубандикъан рижвнан кIакI лизидар вуйи ва музмузиинра шубуб мурччвнан лизи гъякал алийи. Гъяклин зиъхъан кIакI къюбиб улчIвмарин къялаъ айи, хъа гъяклин исккан терефнун мухриккантина къялхъан ликаригънакъан лизи зул дизигнайи) сусгиз багахъ шлубкъан, гъялак шулайи. Аьхирки думу чан мураднахъра хъубкьун. Думу сусгихъ гъаци хъабхьнийи ва жин гъабхьнийики, гъамус дидинна жакъвлин арайиъ анжагъ саб хъуб метртIан имдайи. Сусгихъан дидхъан саб ражари деебгнун, жакъвлиин алабхъуз шуйи. Магъа гатди гизаф мугъаятди сусгихъан кIул хътIибгъун ва, жакъвлилан ул алдадабгъди, жилик марцциди кабус. Диди чан хюрч хъапIрайи. Фу шуйкIан?

Хъа хъадукран гъямам къабул апIбийин кIваантIан машгъул дубхьнайи гъулан жакъвлиз гатдикан асла хабар адайи.

Улхъан ликариин илипнайи кIул чIардизкъан рибшвуратайишра, сацIиб задиси айи, кми-кмиди жилиин диври, за апIурайи гатдин къялхъан ликари ва минди-тинди мугъаятвалиинди, артухъ сес даршлуси рибшвурайи рижвнун думу чан хюрчнин алабхъуз гъязур шулайибдин гъякънаан шагъидвал апIурайи. Магъа думу яваш-явашди сусгин гъваинди али кIулихъна фун хъчIюбхюри гъафи ва дидин кIакIнахъан хълибгури дийибгъун.

Хъа бицIи жакъвли, чаин улам алапIнайи, аьхю ва инсафсун, юкьуб ликкайи хюрчабникан гъич саб хабарра адарди, гъямамдикан неззет ктабгъуб давам апIурайи.

Гату сацIибсан улихънаси гъабши. Магъа гъамус сусгихъан дидин саки саб пай хъитIибгънайи. Эгер чан марццишнин машгъул дайиш, жакъвлиз думу ухдитIан рякьюрира вуйи. Жакъвлин чан кIулра гатдихьинди илбицнайи аьхир.

Амма бейнава жакъв чаз гъюблан-гъюбаз багахъ шулайи аьхю бедбахтваликан бейхабар вуйи. КIваантIан хъадукриин аьшкьлу дубхьнайи ругъул жанлу гъумбки, чав фукъан бицIиб вушра, хлинцар кайи дамагълу гъушарикан вуйиб кIваълан гъапIнайи.

Магъа гату сусгихъан гъудубчIву ва гъамус-хъа жакъвлиин алабхъуз гъязур гъабхьи.

Ва узур гатдиз чИгъ апІуз, жакъв багахъ дубхънайи заваликкан къутармиш апІуз гъязур гъахъиза. Амма ...

Амма гъадму арайиъ йиз уларики жакъвлина зав'ан гъванси абхърайи жүнерг ккабху ва фу шулашра аннамиш апІайиз, уз'ан чИгъ утІубчвайиз, жүнерг жакъвлин алабху ва жакъв гъармахаригъ гъибису. Ва гъадму герендиъ сабпну гатура жүнергийн улубсу. Ва шуббибра гъваълан гъятдизди аху. Гатдин бацар кубкІу жүнерг, жакъв гъармахаригъян гъидипну, жилик кубкІуз саб нуфт ккимиди, хъана зарбди завуз утІубччу. Хъа гатдин гъармахарира чпин ляхин гъапси вуйи – гъавайиъ дишла жүнергин йирфариан ва хлинцариан удугънайи паплар уърхнийи. Хъа жүнергин бацаригъян гъядябхю гъулан жакъв жилиинна абху ва саб хлинцц жиликан йивури, тмунуб хъчІубхюри, чарх йивури, тІибхуз чалишмиш'валар апІури, илбицури гъубзу. Чан багахъинди бацариинди дубсу гату гъябкъган, жакъвлик имбубсан гъаракат кабху. Жакъвлин гъавриъ хуб читин дарда! Ва гъадму арайиъ йиз айтІан чИгънаканна гъарайнакан ибарат духънайи аъжайибсдар гафарра утІурччу.

«Би-и-ишт! Душма-а-ан! Сюрюн йибхъ гъадли-и-ин!» Йиз ниятарин ва къастарин натижайизра ккилилигди, микІси хул'ан гъятдизди гъитІирхза.

Узуз хабарсузди гъамциб ахю бедбахтваликк ккабхънайи гъулан жакъв, ич гъулан ничхир, жүнергин гъармахаригъян гъар фици-вущра къутармиш дубхънайи бейнава, гатдира дипІну ккунди адайзуз. Саб ту апІру вахт хъайизра (умбарариан фици утІурччвнушра, гъисс гъапІундайза) гъятдизди адахъзу.

Му фу аьлаамат ву? Жакъв абху йишвахъинди гъилигси, узу али йишв'ин мюгътал гъахъиза. Гъякъикъатдиъра аьлаамат шлубсиб ляхин рябкъюрайзуз: гатди жакъв неинки гъипІундайи вая ипІуз жара йишваз гъубхундайи, хъа аьксина вуди, улхъан ликариин чан кибицнайи рижвнин лизи кІакІ илипну, къацІкъацІиин дубснайи ва чан улихъ хлинцц жилилан хъчІубхюри, тмунубди лаплапар апІури, чав къутармиш апІуз чалишмиш дубхънайи жакъвлиз либгурайи. Рюкъяцлин саламатвал гъябкъган, узу гъамциб рягъимлу гатдикан сифте чІуру фикир гъапІу узкан сацІиб бейкефра гъахънийза. Хъа гатдиз думу бисуз ва ипІуз ккун гъабхънуш, шлиз аьгъяхъа? Белки, дидиз сифтетІан жакъвлихъди гъамци тамшир апІуз ккун гъабхънийшул?

Узу гъамус сарун гъич саб гъялак'валра кимдарди, Рюкъяцлизна жакъвлиз багахъ гъахъиза. Узу чпин багахъинди гъюри гъяркъган, Рюкъяцли яваши чан кІул узухъинди илбицу. Ва узуз дидин гъатхушин али улариан гъайифвална язухъвал къадарсуз гизаф айи аъжайиб лигуб гъябкъзуз. Диди узкан саб фициб-вуш кюмекра ккун апІурайиб гъисс гъапІза. Хъасин Рюкъяц узлан улар алдадагъди жилилан за гъабши ва йиз багахъна дүфну, ликариккан крабхури, къюбиб ликарилан илбицу, хъана, дубшну, жилиин ебгурайи жакъвлин багахъ дубсу. Узу ич гатдин гъарсаб гъаракатну мюгътал апІурайзу. Дидин фикрарин, ниятарин гъавриъ хуз удудукъри, йиз къувватсузвал аннамиш гъапІза. Ва узуз ихъ табиаьтдин улихъ инсан фукъан къувватсуз вуш, аьгю гъабхъизуз. Ав, узу, инсанди, табиаьтдин аллагъ вуза кІури, мухриз гъурдарра йивури, сабанна къюбан фурсар гъапІнийинхъа? Гъаму гатдинкъан, жвуван канчІлиин дабхъригъудубжвурайи саб гъайванатдинкъан, гъавриъ даршулайи уву вари табиаьтдин фицир аллагъ шалва? Ягъалмиш шулаву, мирас.

Узу али йишвлан диришврайиган вуш аьгъдар, гатди зарбди чан сумшлар гъиришву. Дидиз йиз терефнаан саб гъяракатра адрувал бегелмишди дарубси фикир гъабхънийиз. Ва жилиин ебгурайи жакъвлин гъвалахъ дубснайи дидиз багахъ духъну, кІуллан хил алдатну, (узу хил гъачІабккури гъябкъюбси, баркавни чав чан кІул йиз хиликк ккиву) жакъв гъадабгъуз ис алахъза, амма йиз тІубар куркІубси, думу, лаплапар апІури ва арчулну хлинцтра хъчІюбхюри, гъазмайин цаликкинди гъубшу ва варжйиригъинди гъюбчІву.

Белки, диди чав къутармиш апІурайибсиб фикир апІурайшул. Дидиз имбубсан артухъ гучІ даршлуси, сифте явашди жакъвлин багарихъ хъйи варжйир ликриинди алчІакІза, хъасин гугхъанди, дидиз йиз хил дярябкъруси, гъибисза. Сифте диди йиз хил 'ан утІубчвузра чалишмиш 'валар гъапІнийи, амма дишла сикинра гъабхънийи. Дидиз чав йиз хили вари бедбахтваларин гъармахаригъян къутармиш гъапІуб аьгъю гъабхънуш, аьгъдар.

Йиз къялан тІубакк жакъвлин юкІв зарбди либхурайи.

Пагъ, фициб гъизмиш 'вал ктайинхъа баркавник! Бегъем гучІ гъабхъиси ву бейнавайиз. Хъа дархъиди фици гъубзру? Жакъвлизра чан уьмур ширин ву-йиштІан! Му тяжуб шлусиб ляхинра дар. Гъарсариз ва гъарсабдиз, гъелбет, чан уьмур багъа ву. Уьмур ккун хъуб аьйиб дарда.

Жакъв хилиз гъадабгъси, гату хъанара йиз ликариккан крабху ва хулазди гъягъруган, ликаригъян минди-тинди гъибицури, гагъ-гагъ ликариккра ккабхъри, узуз лик алдабгъуз машат апІурайи. Гату узу жакъв дибиснайивалиин ясана думу хулаз гъабхурайивалиин ва дидиз кюмек туврайивалиин шад вуш, аьгъдайзуз, хъа дидин гъарсаб гъяракатну учв узкан рази вуйибдикан кІурайи.

ЦІа апІру хулаз гъафибси, узу жакъвлин хлинцциз гъилигза. Хлинццин кІанккан сацІиб ифи удубчІвнайи, жюнергин гъармахар арсбан лишнарра алийи. Сарун жара зарар-зиян дубхънайи йишв узуз гъибихъундайзуз. Хлинццин кІурбарра дюргънайиси рякъюрадаи. Амма дидин хлинццин кІурбиш шил абхънашул дупну, узу думу агъдин цІилихъди илибтІза ва, диди артухъ гъяракатар дарапІруси, тмуну хлинцтра ижми гъапІза. Гъамци зийнар ухди сагъ хъиди. Думу узу бабкан гъахъи йигъаз сагъ дубхъну ккунди айзуз.

Хъа Рюкъяц, сикинди улихъ дубсн, йиз гъарсаб гъяракатназ гъадмукъан уччвуди либгурайики, хиял апІин дидизра жакъв ухди сагъ дубхъну ккундайи. Дидин улар саб фициб-вуш аьлапатнанубсиб шадвалихъди ацІнайи.

Хъасин, мугъаятваликан зарар адар дупну, жакъв столин тахилизди ибтну, узу зир-зибил айи исккан хулаз думу ибтру ишклиз гъушза. Ва ич шубридин бахтнаанси, узуз душаваъ гъаму улихънаси дадаи Дербентдиан йицуб шюхъ духну имбу, гъвалариан бици урхъарра идирчнаи, саб тягъарнан ацу кагъзин къути гъибихъзуз. Къутдин кланаъ саб газат ивну, сабнуб мурччвазди шид айи лембеку дивну, саламатди жакъв дидиъ ибтну ва пеэрин удриканра дубхну – шлиз агъя, му баркавни фила фу дипнаш – диди фици ушв гъибтруш ккилигури, кусрийиин дусза. Хъа, узу сациб сикин гъахъиси, Рюкъяцра йиз хабахъинди гъеебгу ва йиз къамкъариин, бацариин клул дивну, къутдиъ айи жакъвлиз либгури, мугъаятди дабхъу.

Жакъвли чаз ккилигури учу гизаф къаназ гъитрайиб бегелмиш дархъиди, узу бурзутулиинди шид айи гъабраз дидин гъямгъямиккинди хъзигза. Гъадмуган жакъв – дидиз штун ниъ гъафнуш агъдар – дишла лембекуйиина ис гъабхъи ва, сациб фикир дапнуси, сифте штук гъямгъям кубсу, хъасин клул за дапну, шид хътлюбкью. Му ляхниин, гъелбет, узура, йиз гатура къадарсуз шад гъахъича ва, жакъвлиз удар ипгуз утанмиш даршлуси – учу рякъюри, белки, дидиз гъулайсузди вушул – айвандихъна удучивча.

Гъулан жакъв ич вари хизандиз бегелмиш гъабхънийи. Хъа узу дидин клул'ина гъафи бала-къазайикан ктибтиган, гъарсарин дидихъна вуйи гъюрмат имбубсан аргухъ шулу. Хъа ич хизан чавра бициб дарда – абана баб, адашна дада, узунна йиз юкъур чве ва шубур чи. Жараси клури гъабшиш, аьдати табасаран хизан ву сарун. Гъарсари жакъвлихъна вуйи чан ккунивал мялум апуйи. Гъаци, улупбан бадали ваъ, хъа чан киваантан вуди.

Ич хизандин вари ихтиярар айи агъалиси яшамиш шулайи жакъвли къюдпи йигъан сабпи ражари «чйав» гъапган, йиз къюрпи чуччу, зарбди гъя-гъя йивну, гъарай гъапу:

– Ихъ вячI-вячI чIалниинна гъафну!

Пагъ, думуган ич хулаъ абхъу аьлхъюб! Гъятта Рюкъяцра гъяаьлхънийи – ярхиди шубуб «мяв» гъапнийи. Хъа жакъвли, аьлхъюрайибдиси ва гъамус чIалниина дуфнайибдиси, чан лакIмиинра разиди кми-кмиди «чйавар» апгуз хъюбгъру.

Вари аьлхъюрашра, анжагъ къюрпи чи гъаму шадвалин себбан гъич фицикла гъавриъ шуладаи. Думу мюгъгал духъну, варидарихъинди лигурайи. Хъасин, аьхюну чуччу чав гъаврикк ккаъган, думура, гъятта уларилан нивгъар гъягъийизкъан, гъяаьлхънийи.

Ва гъаддихъанмина гъадму гъалатI дубхъну адабхъу гафнакан жакъвлин хусуси ччвурра гъабхънийи.

Хъа ич Рюкъяцлинна ВячI'вячIин арайиз гъафи рафтари учу вари гъяйран гъапнийи. Рюкъяц гъамус ярхи йигъди хул'ан удубчIури имдаи. Улихъган гъятта чакъ лицурайиганра хуларигъ дибрихърайи думу, гъамус жакъв айи къутдихъан гъудубчIури адаи. Диди, рижв ккибиржну, къялхъян ликариинди дубсну, ВячI'вячIин гъарсаб гъяракатназ дикъат тувуйи. Хъа учу Рюкъяцлин рягъимлувалин ва ВячI'вячIихъна вуйи ужудар гъиссарин ва ниятарин гъавриъ шулайишра, дидин ата-бабйирин таби и нефсра кIваълан гъапIрадайча. Хъа дурариз, гатдин архйириз, ничхрарин йикк гизаф ккуниб вуйи. Гъаддиз учу, гизафси ВячI'вячIин гъайгъушнаъ айир узу вуйза, сациб вахтнакъан удучIвруган вая йишвну дахъруган къути зиълан ижмира апуйча. Рюкъяцлиз

ич гъацдар мугъаятвалар, гъайгъушнар бегелмишди вуш, гъелбет, агъдайчуз, хъа гъайгъушин кайирин аллагъра гъайгъушнаъ шулу кІуруганси, учура ич хлинццар кайи цІийи хялижвдин гъуллугънаъ шуйча.

Саб гъяфта кечирмиш гъабхъиган, узу ВячІ'вячІин гагулну хлинцц азад гъапІза, фицики дидик улихъгандин сикинсузвал кимдаи, вахт-вахтарик ударра, чаз туву жарабра ипІурайи ва шидра убхъурайи. Гъамус думу къутдин сяргъатарий сикинсузди, гагъ-гагънак «чІяварра» апІури ва азад хлинццра тІубччури, тІибхбан вердиш'валар гъадрархуз сабнуб мурччв'ан тмуну мурччваз либцури шуйи.

ВячІ'вячІин диривали Рюкъяцликра шадвал кипрайиси вуйи: гъамус думу ВячІ'вячІ фуну терефназди гъубшиш, чавра дишла гъадинди гъябгъюйи ясана жабгъуйи. ВячІ'вячІра Рюкъяцлийн разидиси айи: гатди къутдин зиина кІул за гъапІубси, жакъвли чан беневш бицІи улар итІигъуйи ва къюбан «чІяв-чІяв» апІуйи ва чан азадди айи хлинцц гъваллан йивуйи. Хъа думуган Рюкъяцли чан кІул имбубсан хъзабгуйи ва разивалиинди, дамагъ кади зиълан исинди либгуйи. Гъякыкъатдиъра, дурар саб-сабдикан къадарсуз рази вуйи.

Сад йицІуд йигълан, хулан унчІвар ва раккнар хъерхъну, мугъаятди, хъанара хатІа даршлуси, ВячІ'вячІин ищру дапІнайи хлинццра азад гъапІза ва жилиин дибтза. Азадвал гъисс гъапІган, гъялак дубхъну, унчІвихъинди дитІибхну, гюзгдиъ гъивиш, хъанара хлинцциз зарар шул кІури, гучІурайзуз. Амма ВячІ'вячІик асла гъялак'вал, тюнтвал ктайи. Думу йиз гъвалахъ дубснайи Рюкъяцлихъинди явашди дубшну, дидин жилиъ утІукънайи улхъан ликаригъинди гъюбчІву ва мухриккинди ккубчІву.

«Гъаму гъапІрайиб ву? – мюгътал гъашиза узу. – Чан гатдихъна айи гъюрмат улупурайкІан?»

Жакъвлин гъаму гъяракатариин гатура мюгътал дубхънайи. Жакъв чан мухриккинди ккубчІвган, диди фун сацІиб къяляхънасира гъизигу ва юкъра утІубсу. Амма жакъвли гатдин мухриkk думукъан къан гъапІдар. Думу гатдин гъвалкканди ккудубчІву ва, сабпну унчІвихъинди дитІибхну, айран айи шубуб литрин балундин дубсну, азад дапІну имбу хлинццин паплар гъямгъямиинди дюз апІуз хъюбгъю.

– Фици ву ихъ ВячІ'вячІ? – кІуллан хил алдатну, гъерхза аьлхъюри Рюкъяцлихъан. Гатди разивалиинди, сабансан хил алдат кІурайиси, кІул за гъапІу ва мучІмучІ завузди кказабгу. Узу къюбпи ражари хил алдатубси, гату гъялакди дубшну, унчІвихъинди деебгну, жакъвлихъинди мучІмучІ гъачІабккну, дидхъан ниар хъзигуз хъюбгъю. Амма ВячІ'вячІи чан кІулихъинди диди мучІмучІ гъапІси, хъюхъниз зарбдиси гъямгъям гъивган – уву узу фуж вуди гъисаб апІурава, узу увуз итир кадатнайи француз ханум вуйин, кІурайиси – Рюкъяц сабансан дидин хъунти кІакІ али ищрушин гъисс апІайиз, жилиинна убсу.

– Фици ву, Рюкъяц, гъамус ВячІ'вячІи уву гъяспикккъан апІурадарин? Уву чан багахънакъан гъюз гъитрадарин? Магъа апІин ари гъамцдариз гъюрмат! Учв жюнергин бацаригъян къутармиш гъапІуб уву вуйиб дидин кІваълан дубшнаибси ву. Гъамус хлинццра сагъ гъабхъиган, думу мушварий, ухъусдар айи йишварий, дийибгъуринхъа? – гъапица узу, йиз къамкъариин дубсуз гъязур шулайи Рюкъяцлийн сумплариз тІуб йивури ва гъамус сарун ВячІ'вячІ ич багхъан чан табии шартІариз гъаргандиз гъябгъюз сацІиб гъяйифди. Узу Рюкъяцлийн терефнаан узухъна вуйи гъайгъударвализра ккилигури гъузза, амма думу

гъамусяаьтна гъич фуклара дархъибси – «Дицдариз фикир тувруси гъабхъиш, гъарган дявдиъ ади ккунду. Учу бицидарикан бейкеф шлударикан дарча», – кІурайиганси, кІул жакъвлихъинди илбицну, йиз къамкъариин ярхи гъабши.

Хъа гъадму арайиъ ВячІ’вячІ, къюбан зарбдиси «чІяв-чІяв» дапІну, (думу йиз гафарин гъавриъ гъабхънуш, даршсана гатдиз чан гъаракатарикан гиран гъабхънуш, багъишламиш апІин кІурайиси) дитІибхну, Рюкъяцлин йирфариин дубсу.

«Му фу алаамат ву?» – узу мюгътал гъашиза ва гъамус Рюкъяцли гъапІруш, дикъат тувуз хъюгъза. Хъа диди, ВячІ’вячІиз артухъ фикир тутрувди, сацІиб тІагърудиси ва гъич фуклара дархъибси, аьлхъюб кайи чан маш жакъвлихъинди илбицу: «Уву, дябкъну, надинж’валар кайиб вуваки! Узуз гъамусяаьтна увухъди тамшир апІру вахт адарзуз», – кІуруси, хъана кІул чан бацариин фаракъат апІру ва мурмрар апІуз хъюбгъру. ВячІ’вячІ дидин гъавриъ гъабхънуш кІурза, думу дишла чан къутдизди ебгуру ва удриз гъямгъамар йивуру.

Гъамци къюд йигъан узу ВячІ’вячІиз цІа апІру хулаъ тамам азадвал ва ихтияр тувунза. Дид’ин вари хизан рази вуйи. Дидин гъич саб гъаракатнурa гъич шликкІа наразивал кипрадайи. Хъа баркаван саб герендира саб йишв’ин сикинди гъубзрадайи. «ЧІяв-чІяв» дапІну, думу саб йишвлан жара йишв’инна тІибхуйи. ШликкІа чаз дих дапІну, фуклара айи хил чахъинди гъачІабккиш, дуфну, дишла хил’инра дубсуйи ва сурсатра гъадабгъуйи.

Гъякъ бадали кІуруси гъабшиш, диди ич хизандиъ къюр касдик цІиб наразивал кипрайи: дадайикна аьхюну чуччук. Дуариз ВячІ’вячІи гагъ-гагъ дуркъаригъ гъяйи халачийиин тІинкъар апІруган, бегелмиш шулдайи. Ва гъар ражну дидлан тІинкъ марцц апІури, аьхюну чуччу гъамцира кІуйи:

– Му фу гъабши? Гъамус сар кас анжагъ гъаддин къяляхъ хъади ккундин? Дидизра гъибихъну йишв!

– Гъаму вуйи ухъуз ккимбуб? Диди гъамус бегъем рихшандар апІура! Сагъ гъабхъну думу, деебтай сарун! – наразидиси аьлава апІуйи дадайи.

Хъа ВячІ’вячІ, гъякьикъатдиъра, анжагъ халачийиинтІан дубсурдайи. Дидиз, белки, гъадабтІуз сакъюдар йигъартІан ккимдру, ухдитІан кІуллан улдубчІвнайи халачи, жюрбежюр рангарин кюкйир ва жара укІар-къалар айи хярси рябкъюрашул? Ухъуз думу халачи ву кІури, жакъвлиз думу халачи вуйиб гъаз аьгъяхъа? Хъа тмуну терефнаан, ккабхъу йишв’ин дарди, саб йишв’ин чан тІалабар гъуркІри хъубра дидин камаллувал даринхъа?

Итни йигъан гъачІнин учу ич хлинццар кайи нахушлу хул’ан деебтбандира гъашича, фицики дидиз сарун гъич саб жюрейинра кюмек лазимди дайи ва жара къурхулувалра имдайи, думу бегъемди сагъ дубхънайи. Думу имбу жакъвваригъян аьгъю хъуз гагул ликриин хъайин лизи мурслин кулихра иливза. ВячІ’вячІи столиин чан улихъ дахънайи цІимцІар итІури имиди, узу явашди унчІв тІапІза ва дидин гъарсаб гъаракатназ фикир тувуз хъюгъза. Узу унчІв абцци, Рюкъяц сабпну унчІвин гурзлийн дубсу ва, гъаз къан апІурава кІурайиси, дишла жакъвлиз гъилибгу. Амма ВячІ’вячІи, Рюкъяцлин гъаракатариз дикъат туврашра, улихъ дахънайи утан уьлин лизи цІимцІар дитІну ккудукІайизкъан, гъялак’вал гъапІдар. Хъа дурар ккудукІган, думу али йишвлан за гъабши ва, дитІибхну, гатдин улихъ гурзлийн дубсу. ВячІ’вячІин гъич саб гъаракатнаанра дидиз чІатна тІибхуз ккунди айиб мялум шуладайи. Узу дидин саламатвалиин гъятта тяжубра гъахъиза. Гъадмукъан саламатди айи.

Узу мугъаятди унчІвиз багахъ гъахъиза. Йиз ихтиятсузвал сеbeb дубхъну, узуз ВячІ'вячІ гъаргандиз йиз уларикиан ккудубгруси айзуз аьхир.

СацІиб вахтна Рюкъяцлин улхан минди-тинди дилибцну ва сакьюдар «чІяварра» дапІну, ВячІ'вячІ чІатинди утІубччву. Узу дишла унчІвигъ гъяхъза. ВячІ'вячІ дитІибхну, ич бистнихъ хъайи хартутин гъарин цирклиин дубсу ва сакьюдар «чІявар» гъапІу. Ва гъадму арайиъ дидин багахънаси «чІявар» апІури гъулан кьюб жара жакъварра гъитІирху. Эркегуб сацІиб тинаси дубснийи. Хъа дишиб дидин гъвалахъ дубсу.

– Мурар ВячІ'вячІин багахълуирикани вуйкІан? Хъа гъаму, белки, дидин швушв вушул... Дурар фици сабпну хъуркьнуш? Дурариз думу учухъ хъайибдикан хабар айкІан? Дидин суракънаъ айиштІан...» – фикрар апІурайза узу.

Гъамус, гъаму жакъварра чан багахъна гъафиган, ВячІ'вячІ имбубсан зарбди рабхуз хъюбгъю. Думу гагъ-гагънак ич унчІвизра либгурайи. Узу, зарбди рабхурайи ВячІ'вячІиз гъатху улариан сефилди либгурайи – белки, дидизра ВячІ'вячІ чІатна гъитІибхиган, гъайиф гъабхъншул – Рюкъяцлин йирфарилан хил алдатури, гъаписа:

– Диди, йиз дуст, чандариз чан кІул'инна гъафи кьисйирикани ктибтурайиси ву. Диди ухъканра кІурашул. Хъа дидиз ухъу чІуруб кІуруб зат гъапІнийинхъа?

Рюкъяцли, чан разивал улупурайиганси, йиз хиликк чан кІул ккиву. Узурани дидин ярхи лизи сумпларра ккаъну, ибарра алчІакІну, разиди кІуллаан хил алдатза. Ва гъадму арайиъ гъаргъян «чІяварин» учІру сес гъати гъабхъи ва уларикик ич багахъинди тІибхурайи ВячІ'вячІ ккабхъу. Думу сифте тІапІнайи унчІвин тайриин дубсу, хъасин –гатдин улихъинди. ВячІ'вячІи чан танишдариз чаз гатдихъан асла гудручІрайивал субут апІурашул, белки. Хъа гатди ниъ хъзигури, жакъв ичуб вуш-дарш ахтармиш апІурайиси, чаинди кІул ис гъапІган, ВячІ'вячІи гъямгъям гъиву ва думу чан сурсат айи кьутдизди гъеебгу. АммадидиърадикангъапІдар, сакьюбударгъитІси, хъананунчІвинтІапІнайи рамкаийин дубсу. Гъамус узуз диди гъаригъ гъайи жакъвариз ич терефнаан чахъна айи гъюрмат улупурайигансира гъабхънийзуз. Дидин гъаму чалишмиш'валар фит'инди ккудукІуруш, аьгъю апІуз ккунди, узу дидин удар айи кьути, юкъби мурччвариан бамбгин ккиришрарин мурслар адагъну, унчІвин зиик кебхза, хъа, машат дарапІруси ич гату тегълиздиккинди деебтну, кусрийин дъза.

Сифте кьутдизди ВячІ'вячІ учв гъитІибхнийи. Хъасин, дидин гъирагъдийин дубснун, сакьюдар «чІявар» гъапІу. Саб геренра хъайиз тІапІнайи унчІвин тайриин дишина эркег гъулан кьюб жакъв дурсу. Дурар, белки, гъадму хартутин гъаригъ гъайидар вушул. Чандарикан. Гъамус дурари ВячІ'вячІиз чпин чІалнинди фу-вуш гъапнийи. Дурариз саб «чІяв» дапІну, ВячІ'вячІ хъана кьутдизди убсу. Дидин къяляхъди тмуну кьюбигра кьутдизди диш гъаши. Амма ВячІ'вячІ сабпну кьутдиан утІубччву ва юкъ али маргълин саки йиз уларикихъ хъайи кІакІниин узуз либгури дубснун, гъарабхун. Узуз диди узхъан, йиз дустарра, танишарра ихъ хулаз хъади гъюз шулин, кІури, гъерхрайисира гъабхъизуз. Ва узурани йиз наразивал улупдарза, фицики дурар диди сарун хъади дуфнайи аьхир. Узу нарази дарубдийин думура шад гъабхънуш аьгъдарзуз, амма ВячІ'вячІ муганайизтІан ккурубсиб сеснийинди улхури, хъана кьутдин гъирагъдийин дубсу ва душ'ин зат энгел дархъиди, чІатинди гъитІибхун. Дидин къяляхъди тмундарира хъипу.

Жакъвариин машгъул духънайи узуз ич Рякъяцлин, узузра дурариин тамаши апІуз ккундузуз, кІури, раккнарискан сикинсузди ва наразиди бацар кІахурайи сес ва зяиф «мявар» жакъвар чІатинди гъитІирхгантІан гъеерхъундайзуз.

– Багъишламиш апІин, хул’ан адапІну кІури, уву ади гъабхънийиш, тмуну жакъвар мина зат гъидайи, – дупну, гъялакди дидиз раккин тІапІза. Хъа Рюкъяц узуз асла гъич саб жюрейин фикирра тутрувди, зарбди дажабгъну, унчІвихъ хъубсу. Дидиз тмуну къюб жакъв хулаз гъафибдикан хабар гъабхънуш аьгъдар, хайлин вахтна ниар хъзигури, минди-тинди гъилибцну. Гъятта цалик улхъан бацар кивну, кебхнайи къутдихъанра ниъ хъзигу.

Гъамус узуз ич ВячІ’вячІ учхъан гъаргандиз ярхла гъабшибсиб, думу сарун ич хулаз дитІрибхрубсиб гъисс гъабхъизуз. Гъятта узуз думу гъяйифра дархъиди имдайзуз. Диди гъаму апрелин йигъари ич хизандин гъава умун ва аку дапІнайи аьхир...

Амма йиз гъиссари узуз кучІал гъапІнийи, узу ягъалмиш гъапІнийи, фицики къюб сьаатналанси ВячІ’вячІ хъанара, рабхури, ич унчІвин тайриин гъябкъзуз. Дидин сес кубкІган, сифте думу вушул кІури хъугънура дайза, гъаз гъапиш тІапІнайи унчІвин рамкаийин жакъвар муганайизра дурсри ва рахури шуи. Иллагъки псинчІар! Хъадукран чан халис ашкъвар! Хъа дидин ликрихъ хъайи лизи кулхи думу ич ВячІ’вячІ вуйиб субут апІурайи. Диди узуктІан, Рюкъяцлик шадвал кипси вуйи: дидин «чІявнан» сес гъеебхъси, думу ликар гурзлик кивну, ВячІ’вячІиз кказабгъну либгури, дишла унчІвихъ дийибгънийи.

Ваъ, ВячІ’вячІин учу гъира кІваълан душнадар. Думу чІатна деебтхъанмина гъамус вазтІан артухъ шулашра, думу вахт-вахтарик ич хулаз гъюри ими. Сифте вахтари думу чан къутдиъ йишвнура гъубзуйи, хъа гъамус йигънутІан гъюри имдар. Йиз фикриан, диди наан-вуш гъаму багарихъ чаз мукъ дапІнайиси ву. Дидиз, белки, чан швушвра, чан къюлфетра ашул. Аьгъдарзуз. Эвленмиш духънайи кас жара йишваъ йишвазди гъузруб дарда. Субайди вуйиган гъузру кІури, жвуван хал-хизан гъабхъиган, чан йишваз, ужагъдиз, мукъаз гъягъруб вуда.

Гагъ-гагъ ВячІ’вячІи ич хулаз чан танишарра хъади гъюру. Дураригъ диши жакъварра гъядарди шулдар. Белки, дурарискан саб дидин швушвра вушул.

Хъа учура ич унчІвикк ккебхнайи къути ккадабгъуз гъялак шуладарча. Ди-диъ гъарган ударра ади гъибгуз чалишмиш шулача. Учуз ВячІ’вячІ чан дустарра хъади гъафиган ва дидиъ удар дибрихъган, учкан гиран дапІну, гъаргандиз гъебгуз, вархи хъуз гучІурачуз. ВячІ’вячІин дустариин, учуси, ич Рюкъяцра шадди шулу. Дидира ич ВячІ’вячІихъди гъюрайидариз гъич сабанра гиран ктапІундар. Дидизра чан саб лазимсуз гъяракатну чпин арайиъ айи аьхю дуствал чІур апІуз къурху айиси гъибгъурзуз.

Магъа гъамци учу гъи яшамиш шулача. Белки, гъитІан закур хъанара ужу шул. Белки, ВячІ’вячІ чан чирккварра, хлинццар кайи насларра хъади ич хулаз тІибхур. Ари гъадмуган ич хулаъ аьдати уьмри неззет гъюрусиб чан гъякъикъи сесра ипди!

Учу ВячІ’вячІиз гъарган ккилигури гъуздица.

Хъа узу гъи гъадму садпи апреликанра къадарсуз рази вуза. Диди узуз гъадмуган неинки кучІлар гъапІундайи, хъа аьксина вуди, йиз вари шаклувалар ва сикинсузвалар батІул дапІну, хлинццар кайи ужур дустра бахш гъапІунзуз. Чухсагъул дидиз.

ГАТДИН ЧИРККВ

Ихтилат

Дивандиин деънайи ва газат урхурайи адашиз гъяятдиан «адаш!» дих ебхъуру. Къялан балин дих вуйи. Гъаргансиб дих – гъялак’вал ва аъжайиб шадвал кайиб. Гъаддиз адашира дихназ артухъ фикир тувундар, урхуб давам гъапІну.

Саб герендилан ракнарин пархъари ва къюбпи «адаш!» дихну думу газат ис апІуз ва гурзлиинди лигуз мажбур апІуру. Хулазди архъу аъхюну балин улар аълхъюрайи. «Лиг, учуз фу гъибихънуш», – дупну, дурар гъялакди къяляхъинди илдицну. Хулазди архъу къялан балинна маш аълхъюрайи. Адаши, дурариз артухъ фикир тутрувди, шубурпир, бицІинур, гюзлемиш апІуру. Магъа думура. Къюрид гъардшар зарбди жара дапІну, хулазди архъну. Эгер гъаму герен бицІину бали къяланурин хабахъинди чан назук тІубу улупури, «ич биши!» гъапундайиш, адаш баярин шадвалин къаназ гъавриъ шулдаи.

Дюзра вуйи, къялану балин хабахъ бицІи цІару гатдин чирккв дабхънайи. Аъхюну пай йифси лизиб. Йирфарилан думу халис илипнайи паланси рябкъюйи ва, гагул улра ккапІну, машналан ругъул зулар душнайи. Рижвниканра цІибди ругъулди вуйи, кІакІнахънаси, уларра – цІарудар. Гъаддиз сабпну гъилигури, гагул ул куруб ву пубра мумкин вуйи. Амма уларин жанлували дициб фикир гъапІур цІиб вахтналан чарасуз швумалра хъуз гъитуб мумкин вуйи: дурариъ сагъу уъмрин вари нугъатар атІагнаи.

БицІидар адашдилан илтІишуру. Дурар гагъ адашдихъинди, гагъ чиркквлихъинди лигури, чпиз думу фици ва наан гъибихънуш, ктибгуз хъюгъру. Шубриддира сабишв’инди. Сюгъбатнан хяшил дубхънайи. Гъардиз чаз адаши артухъ фикир тувну ккундайи. Анжагъ адашиз дурарин гафарин къатІартІан ерхъурадайи – думу чиркквли бицІидарин уъмриз дубхънайи аъхю шадвали мюгъгал дапІнайи. Гатдин чиркквлиин фуж бицІир шад шулдархъа? Хъа мурадин шадвалин къадар адаи. Дурариз чпин хулаз гъийиз неинки чирккв, гъятта гатукъан дуфну агъдар. Аъхюну балин гъамус йирхъудпи йисра гъябгъюра.

Адаш хияларик кахъру. Дугъаз гъамусяаътна чаз дих гъапІнийишра, ебхъурдайи. Дугъан чан бицІи вахтар, чпин гатдин чиркквар, дурарихъди йигъ гъабхъиган апІру аъжайиб тамшир – вари кІваин духънайи. Дугъаз гату гъира гизаф ккуниб ву. Анжагъ – адар. Улихъган айи! Эвленмиш хъайиз. Дугъан хпириз, эгер дугъан гафариинди кІурус гъабхъиш, «гатукъан даккни гъяйванат адар». Хъа гату уьбхюрза дупну, хпир хъадарди гъузуз шулин? Дугъхъанра гъабхъундар.

Гъаддиз дугъак гъамус бицІидарин тІамайиз удубчІвнайи шадвали гъалабулугъра ктрипди гъибтрадайи. Думу гъялакди хил улихъинди за дапІну, съътитиз гъилигу. «Дарсар ккудукІайиз, саки шубуб саяът ими», – фикир гъапІу.

– Адаш, му фу ипІруб ву? – аъхюну балин суалну дугъан фикрар къатІ апІуру.

– Фу ипІруб ву? – адаши чазра хабар дарди, балин суал текрар апІуру. Ва цІиб энгел духънуси: – Никк ухруб ву. Йиккра ипІуру. Уълра! – кІуру.

Адашин аъхиримжи гаф ккудубкІайиз, аъхюну бай исккан хулан раккнаригъ жин шулу.

– Адаш, Рамазярин хуйиз Ругъац кІуру. Думу ихъ чиркквлиз ухшар ву, даринхъа? Гъаддинра йирфариин пирпйир ал. Дидинна сабнуб ул'ин кІаруб ал. Хъа мидиз ччвур адайкІан?

Чахьинди улар итІигънуси, хъзигури гафар апІурайи бализ лигури, адаши аьлхъюб кади жаваб тувру:

– Ав. ЦІаруб!

– Фуж? – бицірин сес шулу.

Адаши «ЦІаруб» зил хъади, слогариинди кьюбан текрар апІуру.

Къяланури, чирккв кьюбиб хиларира кІул'инна за дапІну, ергури, «ЦІаруб! ЦІаруб!» кІури, саб-швнубан текрар гъапІу. Дугъахъди бицірира хъипу. Анжагъ дугъу «р»-йин ерина ебхъури-деребхъри «л» кІурайи. «ЦІ»-ра аьхюну пай «ц»-си ебхъурайи.

Чиркквара чан ччвурниин рази гъабхъну: кьюбан-шубубан хъади-хъади улар уьлчІюкьюру, хъа рижвнин гъяракатвал гъадмукъан гъизгъинуб вуйики, дидихъ гъятта ул хъубкьурдайи. Сумпларра гъиришвну.

Аскан хул'ан удучІвумитІла, аьхюну бали «магъа!» дупну, чан хлиъ айи бушгъаб улупуру. Шубридин уларра дидин лизивалиин илчІихуру. Дурариз дидиъ фу аш, къан дарапІди аьгъю апІуз ккундайи. Амма багахъна гъабхиганра, дурариз бушгъабаъ фукІа рябкьюрдар. Анжагъ дикъятлуди гъилигу адашиз дидиъ фу-вуш рябкьюру ва тяжубвал кадиси балхъан гъерхру:

– Гъяжи, хю гъаз вуяв?

– Хю вуйинхъа, дарш чиркквлиз ипІуб – къватдиъ айи гъеебщцу никк.

Адашихъан аьхю гъя-гъя тадабхъуру. Дугъаз Гъяждин кІуллан хил алда-туз ккун шулу, амма хил гъавайиъ уьбхну гъубзру – бали бушгъаб чиркквлин улихъ дивниийи ва: «Ма, ипІин, никк ву. Гаш дубхънашулвуз», – кІури, дидин биціи музмуз никкдик кучрайи. Кьюбпи ражну чан музмуз кучган, чиркквли пуф апІуру, ва никкдин хю улихъ дахъну лигурайи бицідарин улариъ абхъуру.

– Диди тмуну никк убхъуру. Чавай, гъязур апІурхъа, хъа тувурхъа, – дупну, адаши чиркквлин улихъ дивнайи бушгъаб гъадабгъуру ва айвандиккна удучІвур. Ціиб вахтналан хулаз гъафири, дугъу чиркквлин улихъ хифтІан ахъю бамбгин мурслин ціикІв дипру. Хъа дидхъан дубшнаи кІакІ чан хлихъ гъибтру. Бицідар адашин гъяракатариз мюгътал духъну лигурайи. Адаши явашди ціикІв чахъинди гъизигу. ЦіикІв явашди гъирибшву. Гергмибдин гъяракат гъябкъю чирккв, сифте улар алдадагъри либгуру, хъасин явашди чан биціи беден къялхъян ликариинна дубхну, ккибкІру. Адаши ціикІвназ явашди зигурайи. Чирккв дид’инна гатІабхъуру. Дикъатлуди лигурайи бицідар сифте гъилиркъуру, хъасин аьлхъюз хъюгъру. Дурарин аьлхъбак шадвалси, саб фициб-вуш мугъаятвалра, гъятта гучІ’валра кайи.

– Биши, тіибх! – аьлхъюри, зарбди чІигъ апІуру биціинури.

Шубриддин улар чиркквлин сабсан аьмалназ ккилигурайи. Магъа думура гъабхъну: адашин за дапІнайи ціикІвнак кубсну, думу бацаригъ гъибисну. Саб герен думу дидикк ккебхнура гъубзну.

– Гъялим, бис, – дупну, адаши ціикІв биціну балихъинди гъачІабккуру. Къяланур мид’ин рази шулдар.

– Чирккв узуз гъибихъуб ву! – дугъан лигуб сабпну гъагъи гъабхъи. Саб дакъикъа мидиз улихъна дидиъ ади гъабхъи шадваликан, аьлхъбакан гъич фукІа имдаи. Думу, даршра, гъахъи йигъланмина ухди хъял гъюрур, бейкеф шлур вуйи. Дугъан улариц гъятта нивгъра утІубччвур. Адаши, дугъан улихъ къукърукъусди деъну, кІуллан хил алдатури, гъапи:

– Гъясан, ихъ фициб йикърар вуйи? Сифте – биціириц.

– Хъа узуз гъибихъуб ву! – улчІвариккан ажугълуди ккилигури, жаваб туву дугъу.

– Хъасин увухъна тувурхъа. Лиг, Гъяжди чІалкъан кІурадарки, ахъюр вушра. Дугъаз аьгъа.

– Дугъаз гъибихъуб дар! – Думу гъялакди чиркквлиин алархъуру ва ЦІаруб чан хабахъ ижмиди бисуру. – Узуз гъибихъуб ву!

– Гъамусьяьтна увухъна тувурхъа, – адашиц хъана фу-вуш пуз ккундаи, анжагъ сабпну хул’ан айвандиккна гъялакди удучІвур. Ва ціиб вахтналан думу саб хлихъ –бушгъаб, тмунубдиъ кІакІарихъ ціилан тикйир хъайи шубуб тІурнин къатІар ади, гъюру.

– Магъа варидариз, – дупну, баярихъна тІурнин къатІар тувру. Бушгъаб чиркквлин улихъ дивру. Диди чаз никк убхъ кІури, миннатар апІуз гъитдар – ниъ хъизигну, убхъуз хъюбгъру. Бицідар дидин пІялчІар гъеерхъган, мюгъталди лигури дийигъуру. Хъасин бархлиин дахъну, диди фици никк убхъураш, дикъатлуди тамаша гъапІну. Чиркквли чан биціи уъру мелз гагъ никкдиз, гагъ ушвниз гъабхурайи.

– Адаш, ЦІарубди мелз кучри убхъура. Диди никк фила ккудубкІуру? – тамшир апІуз къан шуз гучІури, гъерху Гъяжди.

– Мелз кучри вушра, учвутІан диди ухди убхъуру. Думу биціиди мярябкъянай!

Дугъриданна, ціиб вахтналан чиркквли бушгъаб ичІира апІуру. Гъятта мелзра гъивну. Дидизра гъабраз марццишин ккуниб аьгъяш, кІурза.

Чирккв ційи эйсйириин кІваантІан рази вуйи – дидин гъарсаб гъяракатну думу ляхнин гъякънаан шагъидвал апІурайи. Хъа улихъдиндар фицдар

гъахънуш, шлиз аьгъяхъа. Диди бицИдари хил алдатруган, сифте кІул ккивуйи, хъасин, чан адабшву гъюдал цІалцІам чІар али рижв запІри, юкъ ис апІуйи. Хъа бицІи уьру мичІал ламун мучІмучІ бицІири чан гарцІлик кивган, диди улар алахъуйи. Абхуз ккапІрусдар уйнар гъапІган, гъятта рабхузра хъюбгъюйи. «Биши, биши» гъапиган, думу дуфну, рижвра хъзабгну, ликарикан крабхуйи.

Хулан кюлфетра чпин бицІи цІийи хялижвдиин гизаф разиди вуйи. Дура-риз чпин гъийин киш йигъ вартІан бахтлу, вартІан шадлу киш йигъси рябкъю-райи. Къялану бали адашиз тамшир апІурайи арайиъ гъятта гъамцира гъапну: «Гъи яслийиз гъушнийиш, чиркквра бихъурдаи». Адаши жикъи йигъра вуйи-ган, учвра хулаъ айиган, бицІидар яслийиз гъухундаи.

* * *

Айвандихъан ликарин сес шулу. Адаш гъялакди сяътиз лигуру ва чав-чак-ди кІуру: «КкудубкІну!» Дада гъафиб аьгъю дубхъну, бицІидар чиркквра хъади дугъахъинди жаргъуру. Дурариз чпин чирккв дадайиз улупуз ккундаи.

– Дада! (му гаф дурари шубриддира сабси кІуру) Биши – бицІинури, ЦІа-руб – аьхюнури, гатдин чирккв – къяланури – вариди зарбди ва шадди гъапи.

– Фу – у?! – раккнаригъян дадайин аьжайиб сес абхъру. – Гату?! Мушваз ккимбуб гъадму вуйи! Хулазди учІвумитІла дугъу, жилирихъинди аьжайибди дилигну: – Уву фтиз лигурава? – кІуру.

– Фици фтиз? Гатдин чиркквлин тамшириз, – зарафат кади жаваб тувру жилири. Гъаму гафар кІури, дугъу улар улчІвмариккинди, чене арчулну гъю-ниинна за апІуру. Хпириз жилирин зарафат бегелмиш шулдар. Дугъу гъюна-рихъан хътибту палаш зарбдиси дивандин заъхъан кІулиинна гатІабхъну, хъял кадиси гъапи:

– Гъарган зарафатар даршулда! Увуз гату чиркинув вуйиб аьгъязуз. Диди шарар арайиз хрубра.

– Вугъа-а-а! – хпирин гафар къатІ дапІну, чІигъ апІуру дугъу. – Гату кубкІу йишв’ан шар удубчІвур, кІурай. Шли-вуш фу-вуш гъапну кІури, гъадму гъятІ-нихъ хъипну лицруб дар гъа!

Дугъаз саб дакъикъа мидиз улихъна чиркквли хулаз дубхънайи шадвал кІваин шули, имбубсан хъял гъюрайи. Дугъу гъамциб сюгъбат гъадмуганра гюзлемиш апІурайи. Мукъанди даршра, саки гъамциб. Хпиризра дугъаз хъял гъюрайиб аьгъю шулу ва, дугъан гъвалахъ деъну, йирфариин хил иливну, ди-шагълийин сабпи аьмалдарвал – сес ис апІуру.

– Муртуз, узуз аьгъязуз, узуз ихъ бицІидар узузтІан гизаф ккуниб. Уву сабпну жара фикир мапІан. Сабсан аьгъязуз: узуз гатукъан даккни гъайванат адарзуз. Гъаз увхъан йиз гъюрматнаанкъа...

– Гъаз гъарган вари уву гъапибдиин рази шулу? Уву гъаз сабанкъана рази шулдарва?

– Узу дици гъапиб дариз.

– Фици гъапишра. Увуз бицІидарин гъийин шадвал рябкъюз ккундий! Ду-рариз чирккв, ччил, курцІил – мурар гизаф ккунидар шулу. Вари бицІидариз. Гъадраригъра гъашул сар-къюр гъаму увусдар. Узуз гагъ-гагъ фици гъибгъруш аьгъязуз, гъайванат ккуни инсанди – дажи, гатдин чирккв, жакъв ибшри – чав инсан вуйиб тмунуритІан артухъди гъисс апІрусИ. Дурарихъди вуйи аьлакъ-йири дугъаз инсандин фаркъвал ачухъ апІуру. Дугъан ягъалвал аьгъю апІуру,

инсандиз гъякълу къимат тувуз. Гъацир инсандин инсандихъна вуйи рафтарра ужудар шулу. Ваъ, узу гъаму гафар фу бадали кІура? Му инсанари чпи гъисс дапІну ккунди айиб ву.

– Узуз гъаз аьгъя, уву фу бадали кІураш. Узузра ккундузуз хюни, пеэр, ухъуз фукІа адаршра. Хъа гату – ва-а-аъ!

– Хъа сабсана, гъадму чирккв ясана жара гъяйванат ибшри, шлиз аьгъя, шли хул’ан утІубккнайиб вуш. Хъа думу ухдитІан хулан гъяйванат ву аьхир! Гъи дидхъан чІурдиъ гъапІуз шулу? Хъа уву думу утІубккурава, гъит жарадари уьбхри кІури! Варидари утІубккуру – хъа дидин гъял фициб шулу? Ваъ, дидик фу тахсир ка? Гатдин чирккв хъуб? Чиркквлин гъюрмат адарвуз, хъа яв бицІидарин, яв веледарин? Гъисиб шадвал узуз дурарин машариъ асуллагъ гъябкъюб дарзуз. Хъа маш юкІв дар. КІваъ думу швнуб гъатди аш! Фуж ву гъадму шадвалин тахсиркар? Жара апІин дидхъан бицІидарин юкІвар. Дурариъ фу гъубзру? ФукІа! Шадвалин ерина хъял, даккнишин, мяргъяматсузвал арайиз гъюру. Дид’ин инанмиш вуза!

– БицІидариз фукІа даршул. СацІиб гъишишра, хъасин ккебехъур. Хъа увура... (хпириз «чІамччликан фил апІрударикан вува» пуз ккундаи, анжагъ жилириз хъял гъюр кІури, улхуб къатІ апІуру). Хулаъ цІадалкъан шид адар, – дупну, думу дивандилан за шулу.

Муртузди хлиз хъана газат гъадабгъуру. Чав хъайи йишв бихъайиз, къаназ цІарарилан улар алдатуру. Магъа аьхирки бихъуру ва урхуз хъюгъру. Амма дугъаз фу урхураш, аьгъю шуладаи. Ва гъаддиз дугъу саб предложение саб-швнубанра урхуру. Хъа амма чалишмиш’валар натижасузди гъузрайи.

Дугъан метлеб хпир гафниинна хуб дайи. Дугъу гъарган чан фикир чаз дюзди рябкъюрайиганси кІуйи. Хъа хъпехъурайир инандирмиш апІуз думу гъич сабанра чалишмиш гъахъир дайи. Дугъан гъаргандин фикир гъамциб ву: гужназ илибту пельи муртйир хъахъутІан апІудар. Думу чав алабхъну ккунду.

* * *

Гъюнихъ гвар хъади хул’ан удучІву дадайиан, чиркквлилан илтІишнаи бицІидар гъяркъган, гъарай адабхъуру. Дурари чирккв гъагъ зигру рукъан бицІи машиндин къябаъ абхуз ккапІрайи. Дадайин сес кубкІган, дурарин чпи фу апІурашра кІваълан гъябгъюру ва чпин багахъна гъялакди гъюрайи дадайиз тяжубди лигури гъузру. Чиркквва тяжуб дубхънайи. Думу чахъан саб хатІа гъабхъиси, кІул хъибхну, либгурайи.

– Му фу ву? Му фу ву? – кІури, дада минди-тинди гъилигу. Дугъу фу-вуш абгурайи. Ва чаз лазим вуйиб дярябкъди, думу айвандихъна за шулу. Саб герендилан хлиъ ругъул газатдин ткира ади, бицІидарин багахъна хъуркъру. Дурар хъана чпин бицІи машгъулат суст апІбиин чалишмиш духънайи. Гъаддиз дурариз дадаи «гъудучІва-а-ай!» дупну, чІигъ апІайиз, думу чпин багахъна гъафибкъана аьгъю гъабхъундаи. Дадайи хлиъ айи кагъаз чиркквлиин илипу, гъючІюбкъю ва завуз за гъапІу. Дид’ан – учв бицІидарихъан жара апІурайиб аьгъю гъабхънуш кІурза – язухъ гъюрусиб ккуру сесниинди «мя-я-яв» утІубччу. БицІидар дадайин гъяракатарин сифте мюгътал гъахънийи. Хъа гъамус, чиркквлиан сес утІубччвиган, дурариз дадайин къаст аьгъю шулу ва зарбдиси «ча ич!» кІури, чпин наразивал мялум апІуру.

– Му кифируб ву! Узу учвуз тукандиан аьхю уччвуб гату хурзачвуз.

– Ккундарчуз, ча ич!

Анжагъ дада бицИдарин миннатаризра, ишбазра дилигди, хлиъ гатдин чиркквра ади – думу ккебхнайи гъял гъябкъган, саб шаkra адарди язухъ гъюйи – гъятдиан удучИвурю.

Гъяснан гъарйир имбударигъян гъютИурччвурайи. Думу дада урнариз багахъ шули гъаркъган, гъятта ругариан идиргъузра хъюгъру. Дугъан гъавриъ ахъуб читин дар – чирккв гъибихъур гъадму вуйи аъхир. Дугъаз чаз варитИан багъалу мутму чахъан тадабгъси айи.

БицИдарин ишбу гизаф давам тувундайи. Дадайи гъаписи гъабхънйи, сацИб гъишну, хъа ккебехъну. Думу булагъдилан гъюруган, дурарикан сарира гъич чИушаркъан апИури имдайи. Дурариз фукъан гъишишра, чирккв чпин хлиз дяргъруб агъю гъабхънуш, кIурза. БицИдар айи гъял гъабкъю дадайин машнакк инчI ккабхъру. Амма бицИдарин улариан дугъаз аълхъюб ваъ, ажугъ рябкъюру. Къяланурин – иллагъки. Себеб, къалу хилари дитИибшну, кабцИнайи машнаъра айи. Дугъан гарцIларилан къаран бицИ архар ахмиш духънайиси рябкъюрайи. БицИдарихъна хъуркъган, дурарин ажугълувал дубгуз кIури, дадайи гъамцира кIуру: «Йиз баяриз тукандиан ахъю учвудар гатдин чиркквар гъадагъурза». Амма бицИдарин лигуб дигиш шуладайи.

Лисундин уъл ипИурайиганра бицИдарикан сефилвал ктапИбан бадали, дадайи гизаф чалишмиш'валар апИуру. Амма дурар натижасузди гъузнийи. БицИдариан гъич гафкъан адабхъундар. Дадайихъинди гъич улкъан за гъапИундар. Гъятта гъарган дадайин бай вуза кIурайи ва гизаф суалар тувуз ккуни Гъялимдира саб гафкъан гъапундар. Уълра ккунди-даккунди гъипИну. Суфрайихъ адашира бицИдарин тереф гъюбхну – дугъура гъич сабкъан гаф гъапИундар.

* * *

Гъяттиъ гурд'ин деънайи бицИдари, деъну гъамус саки гъацI сьаъткъан вушра, гъич саб гафкъан гъапИундайи. Дурар мукъан вахтназ мици деуб! Улихъдин йигъари гъятта сар ишуз ккаъру вахтра гъабхъну. Хъа – ккебехъна. Дурар гъар чан фикрариин машгъул вуйи. Ахъюнури къантIа тIулиинди жилиан ичI адабтIурайи. БицИнур калуш швякърахъди дебккбиин машгъул вуйи. Хъа къяланури гурд'ан бицИ даршвлар адагъури, улихъ хъайи вичун бицИ гъелемдик кубкIуз чалишмиш'валар апИурайи. Вахт гъябгъюра. Ригъдиз таблехъинди жин хъайиз, гъарин тIилсибтIан манзил имдайи. Амма дидинра гъяракат яваш дубхънайи. Думура бицИдарин сикинвали мюгътал дапИнайиси вуйи. ГъачИнинганси чан рякъ давам гъапИнийиш, ригъ ухдитIан нивкIузра дубшнайи.

Магъа аъхирки Гъяжи али йишвлан гъудужвурю ва Гъяснан улихъна (дурар сар-сариз йирфар йивну дуснайи) гъюру. Ва дугъан къамкълийн арчулну хил иливну, кIуру:

– Гъясу, – дурари чпин арайиъ Гъясназ гъамци кIуйи – гъач ихъ чирккв абгурхъа.

Гъясну зарбди кIул запIру ва ахъюну гъардшиз аццагну лигуру. Улари «наан?» кIури, гъерхрайи. Анжагъ гафнан суал лигбанубтIан жараб шулу.

– Дади думу наанди гатIабхънуш, шлиз аъжу? Жарадари гъубхуншул.

– Гъаз? Дада штИинна гъушну. Заан штИинна. Рякъюъ сарин бистниъ ипуншул.

Гъардшари чиркквликан гафар апІури гъеобхъу Гъялим, тяди калуш алабхъну – дугъхан калуш швякъриинди дебккузра гъабхъундар – дурариз багахъ гъахъну. Дугъан улар зирекди, сюгъбатнан мяна ухди агъю апІуз ккунди, гагъ сариинна, гагъ тмуноуриинна жаргъурайи.

– Думу ими, – гъапи Гъясну. Хъа дугъаз чирккв гъамусра дипу йишв'ин гъубзринхъа кІури, гъерхуз ккундайи.

Гъяжи дугъаз фу пуз ккундаш, дюзди гъавриъ шулу ва:

– Гъач лигурхъа, дадиз агъдарди, сарикъа кІурдар, – аьхиримжи гафар кІури, думу Гъялимдихъинди илтІикІуру.

– Ваъ, – Гъялимдин тасдикънан мягъкам жаваб шулу.

Заан булагъдихъна гъягъру рякъ гъуншйирин бистнарихъ хъайи арчларин, цаларин ва сеткйирин арайиан дубшнаиб вуйи. Хулан раккнариан удучІвур, сифте арчул терефназди, хъасин рякъяр жара шулайи йишвхъан гагвлахъинди душну ккундийи. Дюз гъапиш, къюбпи рякъ'инна удучІвуриз саб сумчІур метрийн манзилнаъ булагъра рябкъюру. Гъардшар дина гъам дадайихъдиси, гъамсана чпин хушнииндира – думу вахтари дурарик чІвянкъи тІулра ктрубкІди имдар – гизаф гъушнийи. Рякъ танишуб вуйи. Гъаддиз дурари чпин юлчивалин кІулин метлеб дикъатлуди гъуншйирин бистнариз лигури гъягъюб вуди гъисабра апІуру.

Аьхюнур – рякъюн заъхъанди, къяланур кІанаккди гъягъюру. Хъа Гъялим гагъ мугъахъна, гагъ тугъахъна жаргъурайи. Арчларигъан ва сеткйиригъан бистниъ айи-адруб вари рябкъюйи. Хъа цалари, чибра къуру, дурариз бистниз лигуз цІиб читин апІурайи. Думуган аьхюнури ккизигури, къяланур цал'инна за шуйи. Къюбпи цаллан улдучІвурайи Гъяснан хил кубкІну, абхъу гъван – бицІиб вуди бахт гъабхъну – Гъяждин ликрик кубкІру. КтІубчвбахъди кубкІнушра, диди Гъяждихъди саб-швнубан ергуз ва ухътар апІуз гъитру. Хъа аьх апІуру. Гъаму шартІнаъ дарди вуйиш, дугъу неинки чан улар къяшира апІуйи, чахъди Гъясанра рагуз гъитуйи. Думу ергурайи Гъяждиз мугъаятди лигурайи. Вари чпиз ва шартІназ ккуниси гъабхъну.

Рякъяр жара шулайи йишвахъна хъуркъган, дурариз рякъюн заъхъан хъебграйи хуйин сес ебхъуру. Саб аьхю гатусиб бицІи кІару ху, ликар гъатІарццниси, мягъкамди жилиъ утІукъну, кІул улихъна гъачІабккну, арчлихъ дийибгънайи. Диди сабсан «аьмп» гъапІу. Ва гъаму арайиъ бицІидариз пуфнан сес ва тІуларигъан фу-вуш саб лизиб рибшвури рябкъюру. Хуйхъан ул хъади, дурар цІибсан зиинаси гъягъюру. Дурарин, гъелбет, хилариз гъванарра гъадагъуз кІваълан гъябгъюрдар.

– Ихъ чирккв! – зарбди гъапи Гъяжди. Дугъан сеснак шадвалтІан, гъалабулугъ гизаф кайи. БицІидар чирккв бихъбиин шадси, думу айи гъял гъябкъган, пашманра гъахъи. Думу ликар утІукъну, гъич саб артухъ гъяракат дарапІди, дичІибгъну дийибгънайи. Аьхюди тІаънайи улари цІийир ктерчурайи. Дурар хуйлан улар алдадагъди лигурайи. БицІи ибар къяляхъинди алчІакІнайи. Рижвра дичІибгъну дийибгънайи. Чарар гъютІрахъимдин зазарси дазаргнайи. Думу мугъаятвалин, ажугъвалин ва хъюлан гъумбекси рябкъюрайи. Хуйи гъар чахъинди музмуз багахъ гъапІси, арчулну бац запІну, зарбди йивуйи ва пуфар апІуйи. Чиркквлин гъяракатари хуйихъди гагъ-гагъ къяляхъра хъуз гъитрайи.

БицІидариз чирккв айи гъял гъябкъган, ишузра ккундайи, кюмек апІузра. Чпин хилариъ гъванар айиб дурарин кІваълан дубшнаийи. Гъяжи, фужкІа

аьхюдарикан гьюр кІури, гагь рякьюн исинди, гагь зиинди лигурайи. Амма рякьрур адайи. Дурарин гьамци – бицІидари чиркквлин язухъ зигури, чиркквли хуйихъди женг гьабхури – хьуб дакьикьатІан гизафра гьабхьну. Аьхирки Гьяжди, цІиб гучІра кадиси, хуйихъинди чан хлиъ айи гьван гатІабхьуру. Ху гьебгру. Думу гьебгур кІури, дугъу асла фикир апІурадайи. Хъа чпихъ хьебгур кІури, гьисаб апІурайи. Хъа му – гьебгну! Думу арчлин заан пІипІнахъна гьурубкьигантІан, кьяляхъ илтІибкІдар. Гьяждира цІиб дирбаш'вал кубчІвну-си, чан хилиъ имбу кьюбиб гьванарра дидин кьяляхъди диш апІуру. Ху рякьру йишваригькъан гьубздар. БицІидар дишлади гатдин чиркквлиин алархьуру. Думу Гьяжди хабахъна за апІуру.

– Жан чирккв!

– Ич чирккв!

– Жан биши!

Дурарин гафар шадвалиан гукІунди удучІвурайи.

– Хулаз гьабхудархъа! – гьялакди гьапи Гьяжди.

– Гьаз? – суал гьабхьи Гьяснан.

– Дади гьибтурдар. МузлукІарин (гьуншдин балин лакІам ву) чвуккаъ мукъ дапІну, гьибтурхъа.

Му теклифниин шубридра гизаф рази шулу.

* * *

ГакІвлар гьадатІну, хулаз гьафи жилирихъан хпири гьерхру:

– Муртуз, баярра хъади гьаз гьафундайва? Ригъ ухдитІан алабхъна.

– Думукъан мучІу дубхънадар. Гьелелиг урнарихъ баяри тамшир апІури ими.

Хюйик кубзуз шид хуз айвандиккна удучІву дадайи, бицІидар кІваин духъну, унчІвгъян дих апІуру:

– Гьяжи, ухди гьачай хулаз!

Амма урнарихъан гьич саб жавабра шулдар. Думу бицІидарин зарб гафарихъ хьпехьуру ва дурар цІиб яваш гьахьи арайиъ хъана дих апІуру. Дих хъана жавабсузди гьубзру. Дугъу гьялак'вал кади, хъана учІруді чІигъ апІуру.

– Дурар мушвахъ хьтар, Аминат бажи, – жаваб гьюру урнарихъан.

Шид айи кьефейдан хъади хулаъ учІвубси:

– Муртуз, бицІидариз лиг, дурар урнарихъ хьтар, кІур.

– Наана гьягьюру дурар! Хулан кьялярихъ хъашул, чиб гьюр. Дургуз, саб аьхю шагьур дарки.

УнчІварихъ ругьул гьабхьиган, кІвак сикинсузвал кабхъну, бурзар аркІурайи хпири хъана жилириз бицІидариз лигуб теклиф апІуру. Муртуз явашди айвандиккна удучІвурі ва «Гьяжи!» дупну, дих апІуру. Жаваб шулдар. Кючйириан бицІидаринтІан, гьич фтинкІа сес ебхьури имдайи. ЦІиб мюгьталвал кади думу хуларин кьяляхъна гьягьюру. Дих апІуру. Хъана жаваб шулдар. Бистниъ лицуру, урнарихъна гьягьюру, асккан ва заан рякьяриъ лигуру. ФужкІа адар. Сабансана дих апІуру. Дих хъана жавабсузди гьубзру. Хулаз, белки, дуфнашул, кІури, думу кьяляхъ хьтакуру.

– Аминат, гьафниин хулаз?

Хпир айвандихъна удучІвурі.

– Ваъ, – тяжубди жаваб тувру дугъу.

– Хъа дурар наана гъушнийкІан?

– Гъуншдин хулаъ айкІан?

Жаваб тутрувди, Мургуз гъуншдин бистниз багахъ шулу. Дугъан дихназ удучІву балира адар кІури, жаваб тувру.

– Гъеле Мислимярин хулаъ аш, гьерхурза, – дупну, хпир зарбди умбарариан гъятдизди удучІвуру ва чІатинди гъягъюру. Цџиб вахтналан, гъадму удучІвганси, зарбди къяляхъра гъафи дугъу гъалабулугъ кади кІуру:

– Адар кІур! Цџиб дийигънуси: – Узу увуз акуди имиди лиг гъапундаин? Узу фу гъапишра, увуз дюз дарди ебхурвуз.

– Гъан, гъабхъну. Гъимишул гъамшварихъ. НаанкІа душнадаршул.

Гъаму арайиъ дурариз зав’анси гъуншдин балин сес ебхуру.

– Мургуз адаш, узуз дурар ригъ алабхъурайи вахтна ич чвуккан багахъ гъяркъюнузуз.

Дугъу аьхиримжи гаф ккудубкІайизра, дада хулаъ архъру ва саб герен хъайизра хилиъ фанар ади удучІвуру.

– Гъач гъягъюрхъа, белки.

Къюридра зарб кади гъягъюру. Чвукк гизаф ярхлаъ адайи – саб варжна хъцІур метр ашул. Хъа гъялак’вали инсандихъди саб лик алдабгъру вахтнан арайиъ шубуб алдагъуз гъитру, кІурдарин? Гъаддиз дурарра къюб дакъикъайин арайиъ чвуккан раккнарин улихъ дийигъуру.

Чвуккан раккин хъябкъну гъябкъган, дадаин юкІв ккайи йишвккан саб фти-вуш хъумп апІуру ва чазра хабарсузди кІуру:

– Раккин хъебхъна.

Адаши чан хилиъ айи фанар тувну, явашди раккин гІапІру ва, айтІинди удручІвди, цалариккди акв гъабхуру. Дурариз рябкъюрайиб укІхъан марцц дапІнайи ичІи чвукк вуйи. Магъа дугъу акв аьхиримжи мурччвазди гъабхи. Мушваъ дугъаз хъибгъну имбу укІ ва дид’ин фуж-вуш дахънайиси шулу. Шубуб ликрин улихънаси гъахъиган, дугъаз укІ’ин дахънайи бицІидар рябкъюру.

– А-а! – явашди гъапи дугъу.

Дугъу акв хпирин ликариккинди гъачІабккуру. Къюридра бицІидариз багахъ шулу. Ав, дурар укІ’ин даахнайи. Гъяжина Гъясан – сар-сариз машар йивну, хъа Гъялим – дурарин кІуларихъ. Дурарин шубриддинна хилар саб йишв’ин алийи. Гъяждин хил за апІиган, дурариз бицІидарин къялаъ дабхънайи гатдин чирккв рябкъюру. Гъадму гъи дадайи хул’ан утІубкку чирккв. Адашна дада сар-сарихъинди лигуру. Адашин машнаъ аьлхъюб айи. Дадаин машнаъ – тах-сиркарвал кайи шадвал.

Адаши бицІидар явашди нивкІ’ан уягъ апІуру. Дадайи мугъаятди чирккв чан хабахъна гъадабгъуру.

Драматургия

Эльмира АБШУРБЕГОВА

ЭВЕЛИН ДИХ¹
вая
КЪАЛУХЪ МИРЗА

Иштиракчийр:

КЪАЛУХЪ МИРЗА

СЕКНЕ

АМИНАТ – Мирзайин дада

МЕРД ШЯБАН – Мирзайин дуст

Зюрдгъярин **ГЪЯЖИ-МЮГЪЮМЕД** – **аблим**

ЧАКЪАЛ ГЪЯСУКИ

ЛУКЪМАН²

Надир-шагъдин вакил

Дагълуйир ва **гъизилбашар**

Дишагълийир

Живан шубар

Чархачийин ва **жара сесер**

*Гъяракатар Табасарандин Къалухъ мягъялин Ванихъ ва Зюрдягъ гъуларийъ,
гъацира Аваристандин Аъндалал дерейийъ гъягъюра.*

XVIII абсрин 30-40-ни йисар.

1. Му пьеса Э. Абшурбеговайи Дагъустан республикайин театраин арайийъ 2016-пи йисан кӀули гъубшу «Дагъустан адлу гъапӀдар» фестиваль-конкурсдиз Табасаран театри спектакль дивуз гъибикӀуб ву. Конкурсдин шартӀариинди, пьесайин асас игитрин яратмишар халкъдин арайиз адагъну ккундийи. Гъаддиз драмайийъ тувнайи шиърар («Васият» кӀуру аьхиримжи шиир ктарди) ва шиърариан вуйи къатӀар – вари Къалухъ Мирзайиндар ву. Дуарикан саспидар пьесайин автори тартиб дапӀна. Хъа «Васият» кӀуру шиир дугъу, Къалухъ Мирзайин бикӀбарин хатӀ уьбхӀюри (стилизация жюрейиинди), яратмиш гъапӀуб ву.

2. Лукъман – инсанар сагъ апӀрур, духтур.

*Дирбаи абйирин уъмрикан
Гъит наслариз гъубзри тарих.
Къалухъ Мирза*

ЭВЕЛ (Пролог)

Зюрдягъ гъул. Харижи¹ уълкйириз урхуз душнайи Мирза хъадакнугъюра. Дугъан гъюник китабар айи гъюрбйир ва дурарин зылан чюн-гюр ка.

МИРЗА. Магъа йиз илмин эвел – Зюрдягъ гъул! Гъагъмагъа йиз уъмрин эвел – йиз багъри Ванихъ гъул! Йиз Дада-Ватан!!!

Гъурабатдиъ гъахъириз Ватандин тѳаам имбубсан ширин шулу кѳуруб кайиб ву – жвуван гъванарра кмиди Кябайиндарси гирамиди рякъюру. Мушваъ уклан гъар мурцѳнаъ, ругдин гъар тикийиъ йиз рюгъ дарабгъна – узу му табиаьтдин давам вуйиси гъиргъразуз; гюзел булагъарин шид багъри жилин никкси вузуз; гъарзун мухрар али дагълари, йиз гъадми далу вуча, кѳуразуз. Мушваъ чюллер-хутлариъ айи рякъяр-жилгъйир йиз гевюлиантина гъягъюра; гъярар-нирарин гъяракатну йиз уъмрикк жвар ккипра; яркварариъ йиз юкѳв, азад нахшриз илтѳибкѳну, сейриъ либцура...

Гюрчег кѳалбариъ игит тарих уззнайи йиз макан – гъаму мубарак Ватан ккун дархъиди гъубзрин!

Ватан, увуз бахш вуйиз юкѳв,
Шаир вуза ва яв гъякъ лукѳ!
Уву вува дада багъри,
Къабул апѳин яв бай дугъри.

Шаир ву Ватандин гевюл,
Яв багълариъ шулза бюлбюл.
Халкъдин нефес, халкъдин гъевес
Ибшри гъарган йиз гъякълу сес!

Табасаран табар ягъл,
Агъязуз ичв уъмур-агъвал.
Йиз гъар гъярат, йиз гъарсаб гаф
Баб-руг бадали ишри сарф!

*Мирза, чазра хабар дарди, булагъдиккан гъюрайи шубарин къялаъ ахъру.
Думу шубарин арайиъ Секнера а.*

Сарпи РИШ. Я шубар, гъаму бай швушв ктагъуз дуфнайир вушул гъа!

Къюрпи РИШ. Фукъан уччвур бай вуш! Му ккадаудархъа, шубар!

СЕКНЕ (*утанмишди*). Ярхлариан дуфнайирсир ву!

1. Харижи – гъюкуматдин сяргъатарилан тинди вуйи.

Шубурпи РИШ. Гъяркьюрси азуз... Гъаму ашукъ Мирза дарин?
Юкьурпи РИШ. Вууу, му Шамди¹ дурхну гъюрайи Ванихъ Мирза ву!
МИРЗА (*Секнейиз*). Багъишламиш апѠин, гъюри-пери, увкан саб цѠадал шид тѠалаб вуйиз.

Жейрандихъра
хъадар дугъахъсиб юруш...
Фуж вуйкѠан му?
Гъюри-пери, тутугъуш?
Йиз юкѠв мухриъ
гъялак гъабхъи, духъну хуш
Алагъзли,
гъюнихъ гвар хъайи арсран.

Успагъи ву,
алабхъна гюрчег либас...
Гъяйран вуза,
ухшар ву дагъдин гъюдраз...
Дийигъ, я риш,
саб геренди кьюб гафназ,
Жил`ин дивну
нур туврайи гвар арсран.

Секнейи туву гварлан Мирзайи шид убхъуру. (Имбу шубар мурарилан илдицну, гъягъюру.)

МИРЗА. Уву шлин риш вува?

СЕКНЕ. Инжнарин Сяйидрин риш вуза, хъа Зюрдягъ Гъяжи-Мюгъюмеддин хтул. Гъяжи-Мюгъюмед абакъарихъна дуфнайир вуза.

МИРЗА. Секне вуйва?! Уву агъю гъахъундайзуз – узу урхуз гъягъруган, уву бицѠи риш вуйва.

СЕКНЕ. Узузра уву сифте агъю гъахъундайзуз. Ич абайин мектебдиъ уву гъяркьюр вузуз. Гъюдран булагъдикан вуйи яв мяълийрихъра хъпехъур вуза.

МИРЗА (*гъягъюз хъюгъю Секнейин рякъ гъадабтѠну дийигъури*). Йиз ачухъ`вализ багъишламиш апѠин – саб герендиъ дийигъ!

СЕКНЕ. Уву йиз рякъ гъадабтѠуб ухшар дар, гъяркью инсанари фу хиял апѠур?!

МИРЗА. Узу яв рякъ гъадабтѠурадарза, ихъ рякъяр гъацира сатѠи гъахъну: узура ичв абайихъна дуфнайир вуза.

Секне, ихъ уъмрин рякъяр гъаргандиз ктикънийиш, ккундийзуз. Йипа, йиз теклифназ рази вува?

СЕКНЕ. Яв рякъ игитаринуб вуяв. Яв юрккгъин кѠул гъибисну кѠури, аьдати риш вуйи уз`ан баркаллагъ гъадабгъуз удукъидин? (*Гъягъюру.*)

МИРЗА. Гъаз гъягъюз гъялак шулава?! (*Шуран къяляхъди.*) Абайиз узу икризди лиг кѠура, йип!

1. Шам – Сирия.

Хиллан туври убхъуз шараб,
Ишарайиз туври жаваб,
КІваз ккун апІру ккунир аьжаб,
Шюрбетдин булагъ – мюгьюобат.

Гъубкъу чоликан апІру багъ,
Гъунар тувру запІрубсиб дагъ,
Мирза уьмриъ гъапІу уягъ
Уьмрин хъадукар – мюгьюобат.

Гъяжи-Мюгьюмед удучІвур.

МИРЗА. Салам аьлейкум, мялим!

ГЪЯЖИ-МЮГЬЮМЕД (*Мирза хабаъ тІаъри*). Аьлейкум салам, йиз бай Мирза! Гъафнийва харижи уьлкйириан! Увуз багъри юрдар нуш ишри! Машнаъ илимдин берекет аяв – уву ватандиз аьгьюваларин хазнийр духнайиб рябкъюра. Фицдар илмар гъудургъунва?

МИРЗА. Узу ихъ мектебдиъ дургъуз хъюгью гьисабнан илим, инсанар сагъ апІбан, тарихдин ва жара илмар дериндиан аьгью гъапІунза. Машрикьдин фальсафайин низамарихъди, дюн`яйин машгъур аьлимарин ирсарихъди таниш гъахъунза.

Уву фици вува, мялим? Ихъ имбу аьлимар фици ву? Мектебдин ляхин фу гъялнаъ а?

ГЪЯЖИ-МЮГЬЮМЕД. Чухсагъул, жан бай, вари ужу вуча! Зюрдягъна ихъ мектебдиз гъамус хайлин тьлимар ярхла йишварианра гъюра. Мушваъ хъанара заан билиг тувуз, ниятар айич. Мистан багахъ сагъламханара¹ дивуз хъюгънача. Аьхинси, битІар² ва жара рагъру уьзрар гъафиган, халкъдиз кюмек апІуз. Чир`арин таблиин али хъдариз улам апІру чІвурдра цІйии алапІбанди вуча. Увусир таза аьгьювалар айи мялим мушваъ лап лазимди а. Яна увуз аьхю ляхнар ккилигура.

МИРЗА. Узухъ ихъ аьлимариз лазим вуйи илмарин китабар хъазухъ.

ГЪЯЖИ-МЮГЬЮМЕД. Яв нир уву аьхю дарапІиш, сарира дарапІур. Уву гъамци гъюрубдин шак адайиз.

МИРЗА. Грекарин аьлим Анаксимандри сабпи карта яратмиш апІруган, чан ватан дюн`яйин гъацІкъялаъ ерлешмиш гъапІундаринхъа?! Ухъузра Жилин сам ихъ дагълу юрд али йишв`ин илтІибкІурайиси вухъуз.

ГЪЯЖИ-МЮГЬЮМЕД. Гъи, ихъ жиларси, ихъ рюгънан хазнийр уьрхюзра къувват лазим ву, жан бай. Дарди гъабхъиш, илмарихъ ухъу гъизигу вари зегъмет хаинкраина чапхунчйири сад йигъандин арайиъ вара-зара апІуру. Гъяйифки, ухъухъ душман хътархъухъ пуз шлу замана дар.

МИРЗА. Узу дявдин илмарианра аьгьювалар гъадагъунза. Ихъ баяриз, рюгъси, жанра, яракъ бисру хилра лигим апІбан дарсар кивдиза.

Мялим! Шамдиъ увухъди урхури гъахъи ва учуз дарсар киву Юсуф аьлимди увуз табивваликан³ вуйи китаб ва аьхю саламар хътаъну.

1. Сагъламхана – больница.

2. БитІар-жирйир – жандиз утІубччувал кайи рагъру уьзрар.

3. Табивваликан – инсанар сагъ апІбакан.

ГЪЯЖИ-МЮГЪЮМЕД. Чухсагъул, йиз бай! Гъахирра, хътаурра сагъ ишри! Юсуф ахю алим ва гизаф бажаранлу кас ву. Аллагъ кюмек ишри чаз!

МИРЗА. Ихъ юрднаъ илмар рагъуз ва ихъ халкъдин уьмур гъулай апӀуз гизаф фикрар ва къастар айиз, мялим, дулар увухъди мясляятназ адагъидиза.

ГЪЯЖИ-МЮГЪЮМЕД. Гъеле хъанара лигуза увуз! Тфу-тфу, ул дарибши! Яв ччвур али ичв рягъматлу ахю аба Мирзайиз ухшарвал айир гъахунва. Дугъу рягънин ахлар сари за дапӀну, иливуйи. Ичв адаш Маликдин дергси гъира кюр-шубур аьдати нежбри уршвал йивру манзил бисуру. Гъирагъдилан вуйи душмандиз жаваб тувузра дулар гъацдар учӀру касарси мялум ву. Увуь дуларин тум агъю шула.

Хъа ухъу мушвахъ гъаз гафар апӀура? Гъач, хулаз душну, йиз худли гъазур гъапӀу хурагнахъ варибдикан саламатди ихтилатар апӀидихъа! (*Хил хъивну, Мирза хъади гъагъюру.*)

САБПИ ПАЙ

1-пи сягна

Ванихъ гъул. Мирзакъарин хал. (Мирза ва Секне эвленмиш духъну, йисар душна.)

Секне хулан ляхнаригъ гъа.

СЕКНЕ. Ухди гъафну цци ухъухъна хъадукар,
Аяз утӀубккнуну кафари дагълариз,
Нежбри гъазур дапӀна чан вари мулкар,
Тартиб дапӀну, а ккабалгну тумариз.

Убгъ, лизи мархъ, кюмек апӀин увура,
Яв шюрбет ругари тухъди убхъура.
Таза мархълихъ дахаргнайи ругари
Икрам апӀура мархъ хъайи дифариз.

Дифран пердйир жара дапӀну, аьлхъюри,
Гъялаки ригъ шадди жилиз либгура.
Элвен кюкди таза цӀабар ришвури,
Завуь айи ригъдиз икрам апӀура.

Ригъра алди, жвилли мархъ убгъура, табиаьтдинра шадвална дерд гъидикънайиси ву. Сан ярхи йишв микӀ завун хуси хъебграйи. Думу гъаму мархъ убгъуз ккайиган, тӀонт дубхънайиб вуйиштӀан.

Ярхи йишв юкӀв чӀатан ишаратназ хъпехъурайиз: Кегъерин ликарин мукъмиз ккилигури. Агъ Мирза! Ухъу эвленмиш гъахъихъанмина узу фукъан увуз ккилигур вуйкӀан?! Гагъ уву ярквариз лигуз душну, гагъ хъадариз улам апӀуз душну, гагъ ашкъварин – гагъ авчйирин талитарь, дарсар киври – дарсар гъадагъури, гъамгъан дихназ – гъатгъаз кюмекназ душну. . .

Гъелбет, уву йиз сяргъятарь ва йиз машгъулвалиь уьчӀюкьюру – уву аьдати уьлчмейиь уршру кас дарва. Амма уву наан ашра, йиз рюгъ увухъ хъибтӀна.

Узуз Аллагъди яв ккунир ва хпир хъувалин ахю бахтнахъди сабси, тюмбюгъра тувну. (*Хъпехъуру*.) Мукъам! Кегъерин ликарин мукъам!

Мирза гъюру.

МИРЗА. Ихъ йигъ акуб ибшри, Секне!

СЕКНЕ. Мирза! Уву хъдакнугъяйиз, сабур гъудрубкѠри шулза.

Увуз ккилигру вахтна жвув алдатмиш апѠбан бадали, узу гъапѠуз ккаш аьгъявуз? Гъалав рибшурза – яв сурат ивну. Яв сурат гъапиган, аьдати сурат ваъ – ихъ багъри юрдарихъ атѠабгнайи яв ашкъ, яв юкѠв алиб ва увухъди аьлакъа айиб. Гъациб гъалав убхури гъахъиш, уву наана душнашра, гъарган йиз багъхра хъайиси хъибдизуз.

МИРЗА (*аьлхъюри*). Ухъу наан ашра, гъаммишан сар-сарин юкѠвариъ ада-ринхъа?!

СЕКНЕ. Ахъа! Вушра, яв мяълийириъ айи Табасарандин жил ва арсран зав, ихъ Гъюдран булагъ ва КѠару яркур, пирпун гъарар ва рибчрар¹, жейранарин лижар ва нахшрар-ничхрарин гъюрюшар – му вари йиз улариъ рябкъюри ва йиз хил кубкѠри, йиз гъалвиъ ади ккундиз. Анжагъ ихъ чѠурарин сюгърин сесер ва ниар гъалвин накъишариъ фици тѠаъруш, аьгъдариз.

МИРЗА. Уву бегъем ашукъ вува, Секне! Яв гафарихъ хъпехъурайириъ, узу ашкъвихъди талитнаъ айиси шулазуз.

СЕКНЕ. Узуз увухъди талитнаъ удучѠвру ашукъ ваъ, гъарган яв хабахъ хъайи чюнгюр хъуз ккундийзуз.

МИРЗА (*аьлхъюри*). Секне, ашукъ тереф уву уз`ин гъалиб гъахъиб кѠул`ин бисураза – узу увуз йиз чюнгюр багъиш дапѠну ккунду. Хъа эгер увкан йиз хабахъ хъайи чюнгюр шулуш, узу чюнгриъ чюнгюр фици тувру?

СЕКНЕ. Зарафатсуз кѠураза, Мирза, узуз узкан гъапѠрушра аьгъдарзуз: уву багахъ хъадруган, жандиъ айи аман адабгъуриъ. Йиз гъисс, уву ккун гъахъи садпи йигъанси, тазади ими.

МИРЗА. Йиз Кегъерин мухриъ ибтѠуз синабенд² убгъруган, дидиъ уву фу-вуш яв кѠвахъди аьлакъа айиб ивнуш, кѠурза. Ярхлаз душнайиган, дидик улар куркѠси, улихъ уву дийигъуриъ.

Ихъ баяр даахнайин?

СЕКНЕ. Ав, даахна. Фу вуш аьгъявуз – Салмандин сабпи слиб удубчѠвну. Ай Аллагъ, дюгдин ударси китѠибгъна.

Аминат учѠвру.

АМИНАТ. ХутѠлиз гъягъюз гъязур шулайва, жан бай?

МИРЗА. Гъач-гъач, дада. Ав, хутѠлиз гъягъбанди вуза. Адаш рякъюрадар аьхир?

АМИНАТ. Ичв адаш сегърин ухди чан жаднаккна³ душна. Уьсманра дугъахъди лихуз гъягъбанди вуйи. Керим рягъниккна хю рябгъюз душна.

МИРЗА. Керим адаш гъяркъниз. Юкъвназ рягъят гъабхъунив, дада?

1. Рибчрар – шид убсру йишв.

2. Синабенд – гъяйвинн мухриъ ибтѠруб.

3. Жаднаккишв – чѠинн рукъ гъюдал апѠури, рукъан алатар ктаъру йишв.

АМИНАТ. Ав, жан бай! Нур убгъричаз йиз швушваз – дугъу сан дитГиршну, ищру йишвкан чав укларикан гъязур дапІнайи мялгъям¹ ктатниз, дишла ргъгъат хъуз хъюбгъниз. Дугъак инсанар сагъ апІру чпин абайин бажаранвал ка.

Гъяжи-Мюгъюмед гъюру.

ГЪЯЖИ-МЮГЪЮМЕД. Салам алейкум!

МИРЗА. Алейкум салам, мялим! Гъач, деъ гъаминди!

АМИНАТ. Деъ, гъавум, гвачІиндин ушв гъибтру вахт ву.

ГЪЯЖИ-МЮГЪЮМЕД. Чухсагъул! Гъялакди вуза.

МИРЗА. Фу гъабхъну, мялим?

ГЪЯЖИ-МЮГЪЮМЕД. Сифте Дигъак мягъялиъ гашар духъна кІури, гъарай утГубчвну. Фицики душаваъ ханар-бегари нежбрарин кІарбиъ айи маъра кмиди уччвубхна. Гъамус душаваъ тІягъюн абхъна кІури, кюмекназ дих апІури, узухъна инсанар дуфна. Йирхъуб гъул ккетІерццу, гъял дубхъна, кІур, йигъан швнур-сар кас накъварик фаркъат апІуб алабхъура, кІур. Узу йиз худли укларикан дапІнайи дармнар гъахуз гъафир вуза. Йиз айидар гъуркІидар.

МИРЗА. Мялим, узура увухъди гъюрза. Секне, ихъ айи дармнар акъин.

АМИНАТ. Къурху ада, жан бай! Рабгъру уъзур уччвукра кубчІвуз мумкин ву, Аллагъди ярхла апІри! Мягъяна!

ГЪЯЖИ-МЮГЪЮМЕД. Мирза, уву гъюб лазимвал адар – узу дурарин гъайгъу зигидиза – кюмек апІрудар душаваъ абцІну хъиди. Гъамусяаът жвуван хутІлиин лихуз гакІвликан инсан ккунийкІан кІурайи вахт ву.

МИРЗА. ХутІларинра хъудрубкърайиб адариз, йирхъуб гъулаз кюмек тувуз сар ув`ан удукъубра мумкин дар. Ва узу урхруган, рагъру уъзрар сагъ апІбаан гъадагънайи абгъювалар халкъдиз даягъ хъуз гъадагъдар вуйиз.

Секнейи гъюрбйир хуру ва Мирзайихъна тувру. Гъяжи-Мюгъюмед ва Мирза гъягъюру.

МИРЗА (гъягъюрайири). Мерд Шябназ узу чаз КІару ярквраз лигуб табшурмиш гъапІну кІури, хабар хъадапІай.

АМИНАТ. Гъушнуки! Яв жилир чав кІурубдилан алдауз даршлу бай ву-йиз, швушв. ВартІан бицІину бай вуди, деетну ахъю гъахъир ву, ккунишнаъ, варди хъайивалар апІури. Чпин адашдира кмиди имбу баяриз апІру зарбар гъамгъаз сабанра апІурдар.

ГъапІдикІан гъамрарикан? Вари ханжларин мурзариин лицурайидар ву. ЮкІв чІилли гъапІниз: жигъилди имиди, жилирин дердери, гъамус – баярин. *(Ишуру.)*

СЕКНЕ. Дурар сарра яв хатур ккибтрудар дарки, дада. Мишан, узузра ишуб гъюрайиз.

АМИНАТ (улар марци апІури). Ваъ, мишан! Къяляхъ ишуб хъипну ужу дашул. Дурари йиз хатур ккибтишра баладарзуз, анжагъ чпин жанар уърхри.

СЕКНЕ. Дурар игитар ву – игитар жанар уърхюри хъартІмаригъ даршул ахъир.

1. Мялгъям – мазъ.

Хъа ихъ хулаъ адашкъар – яв вари баяр, пягъливнарси къувватлудар ва гюр-чегдар, увлан илГикІну деъну, увухъди ккунивалиинди гафар апІруган, йиз юкІв абЦІриз. Эгер яв гъакІи бай – Мурад адашра имийиш, гъамцдар баяр айи уву фукъан бахтлу дада вуйкІан кІури, фикир шулиз.

АМИНАТ. Ву, жан швушв, дишагълийин бахт – ужуб хизан, ужудар веледар хъуб ву. Ав, узукъан бахтлу дишагъли даршлийи, балин дерд гъабкъюн-дайиш.

Хъа саб яш дубхънашра, йиз баяр Аллагъдиина аманат апІуз ва сабурлу хъузра гъудубгъундарза, гъаммишан дурарихъанди юкІв гукІниди, узу бахтсуз вуйиганси, аъабнакк шулза. Гъарган гъалаб кади хъувалиан сагъ`вал ккудубкІниз.

СЕКНЕ. Дада, Мурад адашиз гъадму ляхин фици гъабхъиб ву? Узу ихъ хулаз духну гъамкъан йисар духънашра, ачухъди думу дюшюшдикан гафар апІури, гъеобхъундариз. Вари гъубгу йишвак куркІуз гучІурайидарси шулхъа.

АМИНАТ. Ав, дидхъанмина ихъ хизандин шадвалиин, кинцІин гарси, дерд алабсна. Думу ляхин Мирза урхуз душну, хъадакнугъайиз сад йис улихъна гъабхъиб ву. Ихъ гъулан жилариз Сарчгъарин амири чан хутІлиъ тум убзуз гъач гъапнийи. Ичв адашди Мураддизра, жямьягъдизра, ухъу амирин раятар дархъа – гъягъдархъа, гъапнийи. Мурадди, раят саягъ ваъ, гъунши мягъялиз кюмекназ гъафи саягъ душну – гъюрхъа: ляхин апІурхъа, хъа уъл амиринуб ипІдархъа, уъл ихъуб гъабхурхъа, гъапнийи.

ХутІлиъ ляхнин къяляхъ Мурад уълихъ дедреъган, амири гъаму гъаз деърадар кІури, гъерхну кІур. Мурадди яв раятар дарча, кІура, дугъу чан уъл дубхна гъапиган, амири Мураддилан гъирмаж гъивну, кІур. Мугъура амириз, учІюбгъну, гапур гъивну. Хъа амирин жаллатІари Мурад йивну гъакІну.

СЕКНЕ. Багъишламиш апІин, дада, узу яв дерд кІваин апІуз гъитбан.

АМИНАТ. Ашкар вуди-дарди, Мурадди чан жан Къалухъ мягъялин азадвал уъбхабъ дивуб ву. Ичв адашра жигъилди имиди гъаму чан баяр айи кюкнаъ шуйи, гагъ милин – гагъ тилин къацІ кахърударихъан ихъ халкъ уъбхюз чарх йивури. Мурариз вари ихъ миллет чпин хизанси ву: наан читинвал ва зяифвал каш, гъашваъ яракар шулу.

2-пи сягъна

Ванихъ. Улихъна сягънайин йишв. (6-пи сягънайиннакъан вуйи гъяракатар гъаму йишв`ин гъягъюра.)

Мирза, кІажар, гъелем¹ ва чернил али бицІи устул улихъ дивну, деъна.

МИРЗА. Сарихъ лихура агъзур кас,
Дугъан девлет аргухъ апІуз.
Халкъдиз улин къацІ адар гъаз?
Лихрур духъна аъжуз, ужуз.

Зулми улихъ гъирчна халкъар,
Кулки кІажси, чвулин гъарлан.

1. Гъелем – чернилик кубери, бикІру алат.

Касиб касдиз чара имдар,
Пеъси улдудура йигъан.

Хъа ихъ гъюкмин гъирмаж хъайир
Аллагъ духъна халкъдин кІул ин.
Мална девлет булди айир
Деъна, жаллатІ духъну гъул`ин.

Уъмриъ уъжар архъна инкар,
Абхъна гашна тІараш, чабкъун.
ГъуркІрадар дурариз мулкар,
Вари рябкъруб апІури ккун.

Шябан гъюру.

ШЯБАН. Уву тІягъюн аии дерейиз душну, дуфна гъапиган, ктидисрайир гъафир вуйза.

МИРЗА. Мерд! Душв`ан гъафидарихъан гъергну ккуни йишв`ин, уву узухъна дуфнава. Йипа, дуст, узукра думу аъзар кубчІвнади гъабхъиш, гъапІ-дива?

ШЯБАН. Уву зарафатар апІин! Думу дерейин гъял фициб вуйи?

МИРЗА. Фициб ву пузавуз? Табасарандиъ уъзден жилар фукъан ими? Къюб-шубуб каркаъ аии гъулар. Къувват айидар ктисурадар, гъадму жиларра бацакк ккауз ккунди. Гъаци девлет айидар хъана девлет апІбахъ хъа; касибарин, дурарихъра дилихну, чпиз лигуз гуж удукъурадар.

Хъа кюмек айиш, аъзар дебккуз думукъан читин дайи. Узуна Гъа-жи-Мюгъюмед мялимди гъапІу кюмекниинди тІягъюн дийибгъну.

ШЯБАН. Фици гъабхъишра, касибар тІараш апІурайи ягъсузариз девран дюн`я дубхъна. Гизаф тІараш гъапІдариз гизафдари икрам апІура.

МИРЗА. Ариш-веришчи ГъясукІри, жямяаъдихъан жиниди чан майил амирин жаллатІар хъади гъюри, ихъ мягъялиъ зяифдариз гучІар ккаъра, саспидарилан харжар гъадагъура кІури, гъеабхъунзуз. Гъаму ляхникан агъгъяйвуз, Мерд?

ШЯБАН. Хабар адариз.

МИРЗА. Белки, дурар гъаци гъакІан гафарра вушул.

ГъясукІ гъюру.

ШЯБАН. Жанаврикан улхруган – жанавар гъядябхъюру кІуруси, магъа учв ГъясукІра гъафну.

МИРЗА. Му жанавар вуйин дарш чакъал?!

ГЪЯСУКІ. Учву фици гафар апІурачва, эй баяр? Уз`ин бабкан гъахъиган, Гъясанбег кІуру ччвур иливну. «Бег» хъади.

МИРЗА. Уву бегар хъади Къялухъ мягъялин кІул`ина гъюри, саспидарин жини харжар илирчура кІури, хабрар а аъхир?

ГЪЯСУКІ. Фт`инди ккуш ху апІурзавуз, Мирза, думу гафар кучІал ву.

МИРЗА. Уву фт`инди вушра кучІлин ху апІуз мумкин вува, чакъал, узу увухъ хъугъурдарза. Лиг, кІуразавуз, йиз жинар миригъан!

ГЪЯСУКИ. Уву фу гафар апІурава, Мирза!? Узу гъюдохюнзу, думу улихъдин вахтар имдар.

МИРЗА. Гъамшвахъ хъайи дагъ куччвубхну, гъатинди дийибгъну гъапиш – хъугъ, инсандин хасият гъюдохну гъапиш – мухъугъан, кІурайиб ву. Уву аьбаб къаби дишагълийин хал тІараш гъапІу чакъал вува.

ГЪЯСУКИ. Узу гъадабгъуб вари къяляхъ гъабхуз гъитундайва? Хъасин, тюмбюгъ вуди агъсакълари адабгъу къарарниинди, йис гъубшниз, дугъан хул`ин лукІ вал апІури. Узу йиз жаза хътипунза!

МИРЗА. Малайик вуза кІури, милицан, чакъал, яв гафар узу хътру йишвахъ апІин – узу вари айтІлан апІуз мигъитан. Хъасин гъапундаризра макІан! Уву ккуккмин чиркквлиз ухшар вува – увуз мукъаь цІибди ккубкъуз гучІури, вари са-сарди къалилан ирчува.

ГЪЯСУКИ. Учву узкан гъаз бала гъадабгъурачва? Ашкар ву, аьхиримжи вахтна ханар-бегар узденариь гизаф аьрхра. Вуш-дарш рсят апІуз ккунда. Мясляаьтнинди рей дархъиш, дявдинди мютІюгъ апІуруча кІури, гучІар ккаъра. Хъа йиз душвягъ гъайиб адариз.

МИРЗА. Къалхъвар ата-бабйириланмина узденар ву, дурар мютІюгъ апІуз гъахъир адар, я хъибдира дар. Нагагъ гъавайи чарйир мизиган.

ШЯБАН. ГъясукІ, Мирза рягъмІлур ву: мугъу вари къанундиндитІан апІурдар. Хъа узу, эгер яв фигъил ккади му Къалухъ мягъялиь сар касдилан харж гъадабгъуб агъю гъабхъиш, гъагъму Хъюхъ али гъарз`ин дерккну, улчІв-мариан гюлле деебтурзаяв.

ГЪЯСУКИ. ТахсиртІан тюмбюгъ аьхюди рябкъюрадарвуз?

ШЯБАН. Уву мугагъназ дапІнайи шюрюкъюн ляхнарра иливган, тюмбюгъ дюм-дюзди алабхъура.

ГЪЯСУКИ. Мирза, гъаму гъюрс кайи Шябанн хлиь аьхювал абхъуз мигъитан! Дугъу узук кадру тахсрарра кирчди. Эгер узуз жара аькъюл адарш, яв мяълийир аьгъязуз, яв насигъятдин алза. Уву йиз кІвахъ хъайи табар вуйиз. Уз`ин хъугъ`вал апІин!

Хъа гъи гъушза – ичв кефйир ачухъ вахтна гъидиза. (*Гъягъюру.*)

ШЯБАН. КІвахъ хъайи табар! Му белемцІриин¹ хъугъ`вал дапІну, мугъан хилиь цІигъирч² ивуз хай даршул.

МИРЗА. Я дугъ`ин хъугъ`валра мапІан, я гъялак духъну, хъасин мелз жикъи шлу ляхинра мапІан.

Мерд! Ухъу Зюрдягъ урхурайи вахтари увуз хядарикан вуйи илмиь дерин аьгъювалар айвуз. Ачухъди кІурза, гъамус му ляхнихъан уву вархи духънайивалра къабулди адарзуз.

ШЯБАН. Чат-чІурдиь йишвну рякъ абгуз ва вахт аьгъю апІуз, гъамусра гъаммишан хядарихъди аьлакбайиь шулуза.

МИРЗА. Лиг, Мерд, гъамусяаьт Зюрдягъ илмариин дерин ляхин гъябгъюра – ихъ аьлимар вари дюн`айин улихъ хъайи дережайиь лихура. Гъамци гъубзиш, багарихъди ихъ баяр харижи уьлкйириз ваь, хъа ухъухъна аьгъювалариз жара уьлкйириан инсанар гъюз хъюгъди. Ихъ китабханайиь учІвган, удучІвуз юкІв гъюрдар – гъирагъариан духнайи китабарра, ихъ аьлимарин ахтармишарра – гизаф маракълу бикІбар уч духъна. Хъа кюмек лазимди а – къатІ иди яв

1. БелемцІ – чаз хайир бадали жарариз мелз йивру, къюб маш гъайи кас.

2. Ціигъирчна – гаш кюгъне вахтари цІа капІру кирбтин ерина ишлетмиш апІури гъахъну.

кюмек лазимди а: ярхла шагърарин илмин кІулин идарйирихъди аьлакъйир йитІну ккунду. Думу ляхин явуб ву.

ШЯБАН. Гаф адар, Мирза, уву кІурубдиз рази вуза. Анжагъ уву – ашукъ ва шайр, аьлим, гъулан имам ва халкъдин башчи инсан вува. Яв ччвур марциб ву. Хъа узухъ лакІмар хъа: Тафал Шябан, Ленге Шябан, Нигар Шябан...

МИРЗА. ...Ва Мерд Шябан!

ШЯБАН. Ав, тмуну лакІмар харжидар дайи, эгер «Тафал» кІурдайиш. Дициб лакІам алир увусир касдин багахъ фици рякъиди? Ихъ дуствал айиб Аминат халайизра кмиди къабул даруси шулзуз.

МИРЗА. Эгер уву илмихъна хътакиш, сабпи нубатнаан ич дада рази хъиди.

Тафлари шлинуб-вушра гъитІибкІну, чпиз ипІуру. Уву дицир дарва. Уву жарарин зегъмет ипІурайидарихъан тадабгъну, аьжузар-касибариз пай апІурава, ачІни дишагълийирна йитимар дарвалиан адагъурава.

ЛакІмарикан, кІурубдикан фикир мапІан, марци кІваан ужувлан ляхнар апІбахъ йихъ. Саб гъядис айиб ву, инсанариз уж`вал апІбиин лихури йигъ адапІну, эргну ахуз дахърайи кас, гунгъарилан Аллагъди хил алдабгъну, дахърайир ву, кІури. Ухъу апІурайиб вари Аллагъдиз рябкъюра.

ШЯБАН. Ибшри, Мирза! Мясляабтнан уьмур гъубзну, ихъ ниятар кІулиз адагъуз мюгълет гъабхънийиш, бала дайи. Узу фициб месэлайин гъякънаан фикрикк кахънаш, увуз пуз мумкинвал абгурайза. Тмуийгъари, йиз къюр гъяжар юлдшарра хъади, саб ляхниз гъушунча – Ирандин ахъю вакилин хулаз, ихъ гъунши уьлкейиз. Думу хулаъ хабарсузди узу алахъу фарсийиинди дидикІнайи кІажар гъурхунза. Эгер кайиб вуш, багарихъди дяви хъуб мумкин ву: Иранди чан хил`ан адахъу йишвар, гъадму гъисабнаан Дербентра, къяляхъ гъадагъбанди ву. Дербентдин дерди-бала ихъ юрдназ ктарди сабанра гъабхъундар. Дидик цІа кубкІиш, ухъуз кум хънура кубкІди.

МИРЗА. Му гизаф пис хабар ву. Узуз гъаци шул кІури, гучІ кайзуз. Ихъ йишварин ханар-бегарин эвел ухъу фици дапІнура, апІдийхъа. Хъа гъирагъдилан гъафидар инсафсуздар шулу.

Шиклиъ: Гъюкуматдин Табасаран Драмайин театрин актерари «Эвелин дих» спектакль сягънайиин дивра.

Секне гъялакди гъюру.

Секне. Мирза, увуз дих апІури, баяр дуфна! ГъурхунчІин таблиина Гъучи-хандин яракьлу десте ряят бисуз дуфна кІура, увуз хандиз жаваб тувуз гъач кІура.

ШЯБАН. Мирза, турихъан апІуз даршлуб, яв гафну апІиди. Дурарин жандиъ яв гафар гъургъушумси урзну, мясляabtниинди къяляхъ гъаъ.

МИРЗА (*мержан палат¹ алабхъури ва дявдин яракъар ккитІри, мелзна-лан шиир яратмиш апІура*).

Учу – Къалухъ, уву – Нирихъ,
Ярхлаан севде шлуб дар.
Улариз рякърукъан йишвар
Ханариз табигъ шлуб дар.

Эгер ву вуш яв йишван хан,
Гъюри, учкан макарахан.
Гизаф аш вуз мална девлет,
Йишвнура ипІин, маахан.

Къалухъинди дапІну люле,
Михъиван яв ружихъ гюлле.
Алъгю йибхъки увуз якъин,
Цайлапан шлуб яв хул`ин.

Фу гъаши му ханар, бегар –
КкудудукІру зулмин гъамар?
АпІури инсанар азмиш,
Шулай аждагъйир яшамиш!

Му Къалухъ Мирзин жаваб ву:
– Уъзденариъ мяаърхъан ву.
Нагагъ уву ца кчІибгиш,
Дидигъ убжруб яв кабаб ву.

КЪЮБПИ ПАЙ

3-пи сягна

Рякъру йишв`ин цалик деккучІимир кебхна.

Аминат хилиъ сабсана деккучІимир ади удучІуру.

АМИНАТ (*цалик кебхнайи деккучІимрин зиълан чан хлиъ айибра кебхри*). Йиз худлар ярхи уьмур хъайидар ишри, жан Аллагъ! ГъуштІларин

1. Мержан палат – дявдин (рукъариинди йибтІнайи) палат.

сенгрихъ дявдиъ гъакѣи йиз жилир – рукъан уста Маликдин ва Нитѣрихъ таблин женгнаъ гъакѣи йиз ахъюну бай Уъмандин ччвурар чѣиви апѣурача. Йиз худлар чпин абйирин игит рюгъ айидар, Ватан ва хизан уьбхюз хилиъ къувват айидар апѣин, аъзиз Аллагъ!

Шябан гъюру.

ШЯБАН (*деккучѣимрариз лигури*). Вагъ, бай гъахънийчвуз, Аминат хала? Хъа къюб деккучѣимир гъаз?

АМИНАТ. Мирзайин хпириз къюдюхрар гъахънич, жан бай! Дявди жили улмат талаф апѣурайган, дишагълийириз баяр шулу кѣури, шуйи ихъ къабида-ри. Чапхунчѣирихъди женгари йиз хизандиан къюр гъурхну – Аллагъди магъа къюр тувну. Баярин рязматлу Маликдин ва Уъмнан ччвурар иливурача.

ШЯБАН. Мубарак ишри! Чпин ччвурар алидарин накъварин ругаризкъан ярхи уъмрар туври яв худлариз!

АМИНАТ. Амин, жан бай, чухсагъул!

ШЯБАН. Аминат хала, Мирзайихъна дагъустан миллетарин вакилар дуфна. Гъулан жямаятдин кѣулиъ айидарра хъади, дурар мясляатназ гъамина гъюру.

АМИНАТ. Ухдитѣан гъаци гаф саб дапѣну ккундийи, жан бай – дюзи ля-хин апѣурачва. Ургмар-гутйир ккерччну, кусрийир дивну, деъру йишвар гъязур апѣурхъа. (*Хал гъязур апѣура.*)

Хлиъ чюнгорра ади Мирза, дугъан къяляхъди дагъустан миллетарин ва гъулан жямаятдин вакилар гъюру.

МИРЗА. Эй, Ватандин игит мургар! Ихъ ругариин дяви хъади иран шагъ Надир лиура. Ихъ халкъариз гужар апѣура. Къабир-жигъил, дишагъли-бицѣир дарпиди, инсанар раццариина нахъвси гагѣахъури, ггадар апѣура! Ихъ чру ипекдин сивар, ихъ гирами юрдарин арсран гъарзар ифди уъру дапѣна. Ихъ элугълийир, мукъар ккидирчнайи нахшрарси, ярквар-чѣурарий аvara духъна! Сабвал адру гъулар душмни са-сабди ккидирчури, цѣигъ ургура. Гургутум кумна чѣуху ниъ дийибгъна.

Му инсафеуз къувват айи душман дерккнуну, дагъитмиш апѣуз ухъу сагѣи духъну ккунду! Ухъхъан вари сабишв`ина уч гъахъиштѣан, гъалиб хъуз шулдар. Дяви фуну миллетдин жилиин алшра, Дагъустандин халкъар вари, гъардшарси, сабхилди женгназ удучѣурхъа!

Уч духънайидар (*табасаран ва дагъустан халкъарин жара чѣалариинди*):

– Дафтрин къял`ан кѣурава, Мирза!

– Ухъу гъякъ дявдиз сагѣи духъну ккунду!

– Сагъул, къягъял! Ихъ къувватар ктикъурхъа!

– Сагъул, Къалухъ мягъялин аслан!

МИРЗА. Хилиъ яракъ бисуз шлудар вари ликриин шулхъа! Душман ихъ ругарилан терг апѣуз бабан никкдиинди ху апѣурхъа!

Уч духънайидар (*табасаран ва дагъустан халкъарин жара чѣалариинди*):

– Ватан уьбхюз ху апѣурхъа!

– Ху апѣурхъа!

МИРЗА. Эй, йиз аьзиз Табасаран,
Багъри вуйи халкъар жвуван!
Ирандин шагъ – гъанлу Надир
Гъудужвна ихъ даим душман.

Гъудужвурхъа вари сабси,
Дагъдин игит асланарси.
Душмандиз мютЮогъ шлу кас
Дявдин майдандиз дарифри.

Ухъуз къюб рякътІан адар: азадвал вая аьжал. Гъит азадвалихъна рякъюъ ихъ далуйихъ душмнарин гъилинжар¹ ваъ, дустарин гъюнар ишри!

Чухсагъул учвуз – чве миллетарикан ярхла Тавлуйиан, Къубайиан, Яхулиан, Рукъушнаан, Жвюгъян, Еркквраан, Рутулиан, Цахуриан ва жара йишвариан дуфнайи хялариз! Чухсагъул ихъ гъуландар ва ярар-дустариз! Элин къувват – селин къувват. Ухъу гъалиб шулхъа!

Уч духънайидар. Гъалиб шулхъа! Гъалиб шулхъа!

ГъясукІ гъюру.

ГЪЯСУКІ (Мирзайиз). Ихъ баяри ул хъибтрайи десте РукъанкІуликкна хъубкъган, дебккну. Гъюрайидар Надир-шагъди увухъна гъаънайи вакилар вуди гъахъну. Дурарин ахъюр яв теклифназ ккилигура.

МИРЗА. Теклиф апІин дугъаз.

Надир-шагъдин вакил гъюру.

НАДИР-ШАГЪДИН ВАКИЛ. Узу дюн`яйин гъацІ мютЮогъ дапІнайи, магълуб даршлу шагъарин шагъ Надирин вакил вуза.

МИРЗА. Учү мютЮогъ даршлу табасаран юрднан ва Дагъустандин гъар терефариан дуфнайи азад агъалйир вуча.

1. Гъилинж (г.къ. гъилинжар) – тур, гъадабІру яракънан саб жюре.

НАДИР-ШАГЪДИН ВАКИЛ. Узуз му виляятдин къушмарин башчи Къалухъ Мирза лазим вузуз.

МИРЗА. Увухъди гафар апІурайир гьадму кас ву.

НАДИР-ШАГЪДИН ВАКИЛ. Гьаму савадсуз ва чІурдин аьдатар айи виляятдиъ уву илим гьадабгънайи аьлим кас вуйиб Надир-шагъдиз аьгъя. Думу ляхниин ва гьацира яв дявдин гьунарарин шагъ гьайран духъна. Шагъ увуз яв виляятдин хан кІуру заан ччвур ва багъалу багъишар тувбанди ву. Дугъу гьацира увуз гьар йисан гьизилин пулиинди гьякъ тувди. Яв терефнаан лазим вуйиб – шагъдихъди дуствал ва дугъан буйругъар тамам апІуб ву.

Узухъ Надир-шагъдин къюб буйругъ хьазухъ. (*КІуркІур дапІнайи кагъаз ачмиш апІуру.*) Дурар гьаму фирмандик¹ ка: саб кІуруб, учву, яна уьзден мягъяларин гьулари, му заан къарарнак улупнайи къадар харж тувну ккунду.

Къюб кІуруб, табасаран Мерд Шябан кІуру тІафли Надир-шагъдин гьайварин илхи гьитІибкІну. Думу кас шагъди чан хусуси душман вуди мялум дапІна. Эгер думу кас ва илхи ич хилариз тувиш, шагъди уву гьапи ургуб гьул харжариккан азад апІуру. (*Фирман гергми дапІну, Мирзайин хилиъ ивру.*)

МИРЗА. Къалухъ – азад мягъял ву. Мушваъ ханариз йишв адар. Учвсир жилирин хилиз мак апІур му ज्याмаьтдигъ гьядар.

Учу уьзден инсанар вуча, ва учуз буйругъ кІуру гафнан мяна аьгъдарчуз.

Йиз халкъ савадсузуб ву кІураш, йиз хяларин арайиъ швнур аьлим аш, лиг: гьамрар вари медресийр ва заан мектебар ккудукІнайидар ву.

Къюб кІуруб, Мерд Шябан йиз дуст вуйиз. Йиз дуст хусуси душман вуйириз узкан дуст хьидар. Ва имбу вари Табасаран ифдиан дубхънайи вахтна, ургуб гьул бахтлу апІуз шлу ляхин дар. (*Мирзайи, фирман кайи кагъаз тикйир дапІну, Надир-шагъдин вакилин машинягъ йивуру.*)

Яв эйсийиз Къалухъ Мирзайи чаз ери гьапІну, йип!

Надир-шагъдин вакил къяляхъ ГьясукІра хьади гьягъюру.

ШЯБАН (*гьягъюрайидарин къяляхъди*). Гьясанбег! Гьягъруган шагъдин вакилиз гьатму гьонейик кайи ккитІру малар улупай, нагагъ дураригъ дугъаз танишдар гьяшул.

МИРЗА. Мургу элугълийир! Ихъ жилиин ханарра, нежбрарра, эскрарра ухъ вухъа. Ухъу уьзденар вухъа. Гьамусдиз ухъ`ин самбал алапІуз удукъурра адар, я гьийихъантинара удукъидар. Ихъ арайиъ айи гьардшаринсиб сабвал ихъ гьалибвалин замин вуди гьубзди!

Аминат хабахъ халарихъ айи гапрар хьади гьюру.

МИРЗА (*гапрар хялариз туври*). Душмандихъди женгарихъ игитвалиинди жанар диву ич адаши ва йиз ахъюну гьардши дапІнайи гьаму гапрар учвуз пешкеш ишри, гирами хялар! Дурар ихъ сатІивалин лишан гьисаб ибшри!

Эй, Ватандин игит мургар!
Ватанди хьуз дих апІура.
Душманди лик дивнай ругар
Гьамлу вуй дерднакк ишура.

1. Фирман – шагъдин мялумат ва думу мялумат кайи клаж.

Душмандиз апДархъа икрам,
Улихъ дусну къамкъар`инди.
Гъададабгъди дугъан салам,
Жаваб тувхъа гапрар`инди.

*Мирзайи кІурайи женгнан мяълийиккди хялар улдучІвур. Вари гъа-
гъюру.*

*Гъундугъ дапІну гъитІнайи къюдюхрар-бицІидар хабахъ хъади Секне
гъюру.*

СЕКНЕ (бицІидариз). Адашиз учвухъинди гъюз мюгълет гъабхъундар,
гъаддиз учву дугъахъна хъади гъафунза. Думу гъамусди гъиди – учву рякъюз
думура гъялакди а. Сабси ккилигурхъа.

(Учв-чакди.) Яраби ичв гележег фициб шуйкІан, раккниин дяви али вахт-
на дюн`айиз гъафи йиз малайикар? Учвуз гашар алахъидикІан? Дарвал ряб-
къидикІан?.. Ваъ-ваъ, чІурубдикан фикир апІуз ккундарзуз. Ичв адаши ухъу
урхиди, фу чара дапІнура. Ичв адашиз игит Мирза кІуру... **(Хъана фикра-
рикк ккахъну.)**

Мирза! Я аламат: фукъан уччвуб ччвур вуш. АйтІ сюгъюр айибсиб ву.
Узуз думу гъамкъан ширин гъаз гъабхънийкІан?! Фукъан текрар гъапІишра,
ктІарццурдарзу. Аллагъди узуз Мирзайин ккунир хъпан бахт фици тувнийкІан
кІури, уз`ин мюгълалди шулза.

Йиз дарман веледар, учву дугъаз ухшар вуйиган, узуз учву агъзур ражари
артухъди ккундиз. Ихъ раккнар гирами вуйиз, дурариан думу учІврайган; гъа-
му ругар гирами вуйиз – дурариин думу лицурайган; инсанари аъйиб апІурда-
йиш, думу куркІу-куркІу йишвариз макар апІидийза. **(Мирза гъюру ва Секне-
ра, бицІидарра хабаъ тІагъру.)**

Мирза, увухъди шлу гъар раж сабпи ражси вузуз. Узу яшнахъди ув`ин ар-
тухъ-артухъ цІигал шула.

МИРЗА (бицІидар чахъна гъадагъури). Мурар фици ву?

СЕКНЕ. Сикинди даахна – аьрз кайи гъял дар. Ахъюну баяр бабу ахуз
ккаъра.

МИРЗА. Мурар нивкІукди аьлхъюрайиси ву.

СЕКНЕ. Дурари адаш гъафиб гъисс апІура.

Мирза, саб фти-вуш юкІв ипІурайиз, ахъли йиз гъадшар гъаз дуфнадар: я
Иса, я Муса гъафундайи ахир? Керим адаш дуфнадайи.

Шябан гъюру.

МИРЗА. Керим адаш саб чарасуз сефериз душна. Исана Муса дяргъбанра
саб багъна ашул.

ШЯБАН. Гъеле-гъеле, улупай ари узуз дагълу уьлкейин гележегдин иги-
тар! Тфу-тфу-тфу, маншаллагъ! Къюб хили гъапІу Мирзасдар ву къюридра.
Мурар фунур Малик, фунур Уьсман вуш, фици аьгъю апІуру?

СЕКНЕ. Маликдин хъюхънин къаблик укІу бицІи таб ка.

ШЯБАН. Мирза, баяр мубарак ишри! Дурар уьмириъра увуз ухшар айидар
ишри! Гъамус уву Секнейиз ухшар риш хъпаканра фикир дапІну ккунду.

МИРЗА. Махъварикси, риш ургур балин къяляхъ хъиди.

ШЯБАН. Вуш, ккилигуз думукъан амдар.

СЕКНЕ. Дюзди гъапиш, риш духънура гъазкIара дар. Ич дадаи, бахт айи бабаз шубар даршул, кIури шуи. Рякъюрачвуз, гъизилбашари чпи дисурайи йишвариъ шубарикан гъаIраш.

Мирзайи цализ гъурд йивуру.

СЕКНЕ (*гъвалахъинди*). Узу фициб ахмакъ гаф гъапиш. Дугъан кIвак гъацира зиян ка – узу кьил алабхъну. (*Ебхъури*) Йиз гафарин багъишламиш апIинай!

МИРЗА. Ихъ абхюну баяр закур гъулан зиихъ майдандиинна дявдин илим дубгъру дарсариз гъаъ.

СЕКНЕ. Дурариз ухди дарин?

МИРЗА. Ваъ, ухди дар. БицIидар гъайих – дурариз абхью хъибди.

Секне бицIидар хъади гъягъюру.

ШЯБАН. Мугъаз чан кюдюхрар-гъардшарин гъякънаан дупнадарваки. Фици вуйкIан дурар?

МИРЗА. Дадаи сабан макIан гъапнийи. Муса Зюрдягъ сагъламханайиъ а, дугъаз рягъят хъуз хъюбгъна. Хъа Иса гъагъиди ву – дявдиъ гъагъи зийнар гъахъидарихъди думу Яракк ккаъну ими.

ШЯБАН. Ужу гъапIунва, дарпиб.

КIарчар иливуз гъафи шагъдин вакил ибарра илимдарди гъушну.

МИРЗА. Яв угру йишв дацIрабхди къара гъафундарвуз. Гюзчйири хабар дебккнин?

ШЯБАН. Уву кIурайиси гъабхъну. Ихъ гюзчйири шагъдин къушмари абхю женгназ удучIвуз гъазурлугар гъахура кIури, гъапунзуз.

МИРЗА. Агъязуз абхир, Надири учвтIан ахмакъар агурайиб.

Уху гъялак духъну ккунду. Му ражну деринди Табасарандиъ учIвайиз, дугъаз гирва диврухъа. (*Марччлин гъидкъик капIнайи карта арайиз адабгъуру.*) Шябан, уху Надир абхю женгназ Tиварин гъулан багахъна – гъамина жалб дапIну ккунду.

ШЯБАН. Дина дугъу Дербентдиан къуватар гизаф хуру. Ихъ бицIи халкъдин гуж удукъидин?

МИРЗА. БицIи халкъ ву кIури, ухкан хъюхъяр марцц апIру ягълухъ апIуз хъибдар: жилирвал къадарнаъ адар.

Дагъустанра гъизилбашарихъна къаршувалин хъюл`ан убхъурайи йигъагси а. Гъи гъийитIу йикърарииндира гъар миллетдин гъаммишан дявдиз гъазур дестйир хъиди. Ихъ дихназ гизаф йишвариан кюмекар гъиди.

ШЯБАН. Яв гафари Кегъерикан¹ вуйи яв мяъли кIваин апIурайиз.

Дих апIура ухъуз багъри Ватанди,
Бабан хабахъ ишурайи балиси.

1. Кегъер – Къалухъ Мирзайин гъайивнин лакIам.

Дявдин женгнаъ шулхъа кьюрид чвийрси –
Ватан уьбхру вахтар дуфнахъуз, Кегьер.

ХярбукI леънар ккивну, ликар гъазур ву,
Чергес пирпийр увуз гъарган балгуру.
Игит ччвурар халкъдин ариъ адлу ву –
Ватан уьбхру вахтар дуфнахъуз, Кегьер.

Читин йигъ ву ихъ кIул`ина дуфнайиб –
Къадар-къисмаг гъациб гъабхъну хъуз гъагъиб.
Ккидипурхъа Надир-шагъдин къушмин диб –
Ватан уьбхру гъати женгариъ, Кегьер.
Алмаз шюшке хилиъ айиз, туври нур...

МИРЗА. «...Къасаб апIру душмнар ахъуз гизаф бул.»

Гъайифки, шошкйир ва дявдин жара яракъар ихъ я атлу¹, я пияда² эскрариз гьуркIну адар! Я эскрариз лазим вуйиб бегъемди гъадабгъуз дакъатра гьубкIну адар. Ихъ гъуларий яракъ ктапIурайи рукъан устйирикан гизафдар женгариъ гъийихну. Гъаддиз Керим адаш яракъ гъазур апIбан гъакнаан йикърар йитIуз жара миллетарихъна душна. Дугъан улихъна гъягъидихъа – дугъу гъаз-вуш къан апIура.

ШЯБАН. Ухъу Надирин гъардаш Ибрагъим-хандин чадуриин алархъган, йиз гъайвник гюлле кубкIну, уву узу шошкйириккан ккючIюгъю вахт кIваин илмияв?! Думуган узу аъжалин бацаригъян гъючIюгънийва.

МИРЗА. Думуган ухъу кьюридра аъжаликкан ккадагъуб йиз Кегьер вуйи.

ШЯБАН. Уву дид`ин Кегьер ваъ, МикI кIуру лакIам иливну ккундийи.

МИРЗА. Дидин ччвур дюзди иливна. МикIлахъан думуган увухъ хъайи гъагъи гъюрбйир гъахуз хъибдайи.

ШЯБАН. Думу гъюрбйириъ айиб, гъякъниинди, шубуригъна пай дапIну ккундийи – Кегьеризра кади. Гъаддиз къюб пай ичв гъулаъ гъибтнийза.

МИРЗА. Фици ич гъулаъ?

ШЯБАН. Яв кIваинди имиш, гъадму йигъари рягъматлу Малик халууйи ичв гъулаъ булагъ йибтIури айи. Узу дугъаз гунгар ккивуз кюмек гъапIнийза. Дугъу йиз тIалабниинди къюб яркъу гъван, мугъур³ капIну, сувагъ гъапIнийи. Саб гъван булагъдихъ гъайвнариин элеъруган лик дивру йишв`ин ккивнийча, тмунубсана дагъдин кIакIнаъ – гуриин, кабаб гъадабгъуриз⁴ якъ дипру йишв`ин. Думу гъванарикк яв Кегьеризна увуз вуйи пай гъизилна арс айи кьутйир жилиъ ивнийза.

МИРЗА. Мугъур али гъванарикк?

ШЯБАН. Ав.

МИРЗА. Хъа узуз гъамусдиз гъаз гъапундайва?

1. Атлу – гъайвниин али эскер.
2. Пияда – яягъ (ликри гъягъюрайи) эскер.
3. Мугъур – печать.
4. Кюгъне вахтари сумчрин жамрарин арайий, гъайвниинди фуж ухди хъуркъруш, талитар гъахури гъахъну. Сарпирди хъуркъуриз пешкеш вуди кабаб вая якъ туври гъахъну. Мушвак «кабаб гъадабгъур» кIуру ибара «гъалиб гъахър» мянайий ишлетмиш дапIна.

ШЯБАН. Уву гьерхнийнахъа? Ахъли душну, булагъдихъ квивнайиб ккада-бгъурхъа – закур дидихъ ихъ баяриз яракъар гъадагъруси.

МИРЗА. Вуш закур баяр яракъназ ХярбукІна ясан Зерихгерандизра гъаъдихъа.

ШЯБАН. Таблиин квивнайи къути яв къюдюхрар мубарак апІуз – дуариз пешкеш апІураза. Дидкан сар яв хъугъ`вал алиризсан йип. Ухъу дявдиз гъагъюрайи инсанар вухъа.

МИРЗА. Гъач, акв алабхъайиз гъагъюрхъа.

ШЯБАН (*гъудужвури*). Гъушхъа!

МИРЗА. Ракннианди мягъян – узу увуз жара рякъ улупурза: гъаму мурчваъ айи жарх алдабгъну, фурийиъ учІврухъа. Милин жиликкди гъариз удучІвру рякъ кка. Думу ич адаши гъушу дявйирин вахтна саб дюшош гъабхъишра кІури, дапІнайиб ву.

Шябан! Эгер узуз фукІара гъабхъиш, йиз баяр дяви адру гъулариз ихъ хяларихъна – гъарур саб йишваз хъади гъарах: фуну миллетарик фуж узуз вафалу вуш, абгъавуз. Вари саб хизандиз тувиш, къурху гизаф а. Бицінудар – сар Секнейихъди, тмунур дадайихъди шлубси апІин. Дарш, къюдюхрар гъаркъган, дуарар йиз баяр вуйиб дишла ачмиш хъуз мумкин ву.

ШЯБАН. Иншаллагъ, баяр хул`ан адагърубсиб дюшош алдрабхъбак умуд киврухъа.

Хъумпарин сес шулу.

МИРЗА. Дада дахънайи хулан улдак кучра! Фу хабар вуйкІан?!

ШЯБАН. Фуж-вуш гъакІну кІурайиси ву.

Аминат, дугъан къяляхъди Секне удучІвуру.

АМИНАТ. Мирза, юкІв гъурдаъ бис, жан бай! Уву саб ихъ къушмин ваъ, ихъ халкъдин кІулиъ айи кас вува! Увкан ихъ вари женгчйирин гевес асиллу ву – уву дердну уьргъюз гъитуз хай шулдар!

МИРЗА. Дада, фу гъабхъну?

АМИНАТ. Яснакъбан усалвал мапІан – кІул зади бис!

Рякъюхъ ккеъну, гъизилбашар яв гъардаш Керимдиин алархъну, кІур. Думу дукІну, хъади гъюра. Улихъна гъарахай.

Мирзана Шябан утІурчвну гъагъюру.

СЕКНЕ (*ишури, сижарилан хабар алдагъуру*). Дада!!!

АМИНАТ. Секне, Мирзайиз гъапи гафар увузра кайидар вуйиз – уву шлин хпир вуш, кІваълан магъапІан. Мирза хъайи йишвахъ пашманвал муулупан – думу гъаму гъамнаан къувват дудрубди адагъуз чалишмиш йихъ!

Ихъ бицідар ишура – душну, дуарар ккарц. Гъарах, гъарах!

(Секне гъагъюру.)

Аллагъди инсандихъан ахъ апІуз шлубтІан артухъ тувурдар, кІури шул-дайин? Ахъ апІуз аман амдардайиз. Къаби яшнаъди му дявди кабабна кюлума

гъапзуки. Жан дадаин Керим, яв кІул`ина фу гъафнийкІан, жан бай? Узура яв улихъна гъюрза... (*Хул`ан удучІеурайир, амриан гъягъюру.*)

4-пи сягна

Аминат ва Гъяжи-Мюгъюмед

ГЪЯЖИ-МЮГЪЮМЕД. Саб-къюб гъяфтайин арайиь ургуд йис гъуш-си къаби гъахъунву – мици буш махъан уву, Аминат. Гъизилбашари му ляхин Мирза хажалатниинди уьргъюз, къастІан гъапуб ву. Яв хизандихъ хюрч хъипна – аьксина учву ижми ва гужал духъну ккун!

АМИНАТ. Баяр дявди талаф апІурайи дадйир къаби дархъиди гъузрин, гъавум? ЮкІв – жюнерги гъубду луфси, ифдиан дубхънайиз. Гешкена узухъ хъимбу уьмур йиз баярихъна йиз худларихъ хъивну, аргухъ дерд рябкъяйиз, Аллагъди узу сикин гъапІнийиш.

ГЪЯЖИ-МЮГЪЮМЕД. Яв баярин веледар ликриин апІуз яв кюмек лазим ву. Уву зяиф гъахъиш, Мирзайин къувватра кам хъибди. Дерд гъагъиб ву кІури, ухъу жвув дидикк качІаркІуз гъитурдархъа. Ухъу душман дагъитмиш дапІну ккунду, ихъ ккидирчу гъулар ликриин дапІну ккунду.

АМИНАТ. Чалишмиш шулаза, гъавум, чалишмиш шулаза. Амма ликари дерккри имдарзу, уф гъапІиш – алдакназу. Тек йиз Мирзайин ва йиз худларин язухъшну уьмриь гъузуз мажбур апІуразу.

ГЪЯЖИ-МЮГЪЮМЕД. Сабур апІин – сабур апІин! Садар ухъу вуйинхъа юкІв кІару дубхънайидар?! Бютюн ихъ халкъ гъаму кюкнаь а.

Мирза гъюру.

АМИНАТ. Ляхнар фици гъахънийичв, жан бай?

МИРЗА. Гъарсаб гъулаь, башчйирра кІулиь ади, яракьлу дестйир тешкил дапІнача. Лазим гъабхъибси, сатІи духъну, дявдиз гъягъюз.

ГЪЯЖИ-МЮГЪЮМЕД. Вуш-дарш уьзденар аьрхри, сикин даршулайи девлетлуйир гъамус наши, дявдиз гъюрайин?

МИРЗА. Девлетлуйир сар-къюрра дявдиз гъюрадар, чибхъанди касибар гъаъра.

ГЪЯЖИ-МЮГЪЮМЕД. Вари жилар ккунди, жвуван халкъ аьсси апІури гъахъи Гъучи-хан наши?

АМИНАТ. Дурарин тухмигъна йиз эмдин риш дурхна, гъаддиз дурар ужуди аьгъязуз. Гъучи-хандиз шубур бай а – саркъан башакк ккайидар дар, саркъан гъулан я хайригъ, я шейригъ гъяйидар дар. Дурарихъан чпихъди фуж хъади гъюз хъибдихъа?!

МИРЗА. Гъаци ву. Гуж дарапІиш, гъюрматниинди дурарин гафназ иб йиврур адар. Хъа Рустам-къадийиз маншаллагъ! Дугъаз халкъдин зурба гъюрмат а, ва дугъу чан мягъялариан аьхю къушум тешкил дапІна, ургур гъардшин гъала гъадабгъуз даршлу баруйиз илтІибкІна.

КІул`ин чанта улубчвнайи ГъясукІра улихъ гъитну, Шябан учІеру.

ШЯБАН (*ГъясукІрин кІулан чанта улчІюбгъюри*). Гъаму мял`уьмди, ихъ ярквран къунар йихури, душмандиз йикк масу тувра. Гъаци чаз гъазанж тешкил дапІна. Сарди дар гъа! Чан хликк учвсдар дудуркъулуйирин дестера уч дапІна.

ГЪЯСУКИ. Учв тІафал вуди, узуз фйир кІураш!

ГЪЯЖИ-МЮГЪЮМЕД. Эгер гаш`ан гъадагъну, хюрч апІураш – му гъавриъ шлу ляхин ву. Хъа гъазанж бадали душмандиз йикк хъапІру кас ихъ арайиъ фици яратмиш гъахънуш, мюгътал вуза.

МИРЗА. Чакъал, яв аъжал хъудубкънайибдикан саб ражну гъапнийзавуз!

Шябан, му мердимазар ихъ гим`инна гъайих. Агъсакъларихъди мугъкан гъапІруш, мясляаъ апІурхъа.

ГЪЯСУКИ (*Шябну гъитну, хул`ан идитурайир, къамкъариинна ис шули*).

Ваъ-ваъ-ваъ! Миннат ибшривуз, Мирза, гъаму ражнусан хатур апІин! Ху апІуразавуз, сабансан улдудугуз. Узу увуз яракар шулза – миннат ибшривуз...

МИРЗА. Дургин йихъ йиз уларихъан!

ШЯБАН. ГъясукІриз жанаврихъди марччлин рижв дипІну, марччлихънарихъди дуствал апІуз ккунди шулу. (*Шябну ГъясукІ раккнихъинди хъуржну, Мирзайин ибахъ гафар апІуру*.) Ихъ гюзчйири закур шагъдин къушум Табасарандиина гъюру, кІура.

МИРЗА (*яваиди Шябназ*). Ахъли улихъна гъягъюрухъа.

Шябан, ГъясукІра улихъ гъитну, удучІвуру.

ГЪЯЖИ-МЮГЪЮМЕД. Жилижви турикк ккучІвур – гафнакк ккудручІвур, кІуру. Хъа му чакълікан инсанаригъ саб гаф гъядарди шулдар. Ву кІури, гъапІрува? Думу чан вуйирсир, ихъ миллетдин бай ву.

АМИНАТ. Абдлиз акъюл тувуб гъванариин рузи убзбак мисал ву, кІурдаринхъа. Ухъуз ккунду кІури, чакълікан марччлихъан шулин!? Мицир инсан – халкъдин бахтсузвал ву. Амма, жан бай Мирза, аллагъисан дугъахъна рягъим мудубганай – дугъан дадайин язухъ ву!

МИРЗА. Агъсакълари фу кІуруш лигухъа, дада.

Мялим, ухъу ихъ илмин багълалу китабар ижми дапІну ккунду. Гъапибси шулдар... Чапхунчйири швнубан ихъ дагълу гъулар руг-рюкъ дапІна. Дурари асас вуди илимлу йишвар къабариан рагъруб агъявуз.

ГЪЯЖИ-МЮГЪЮМЕД. Гъавриъ гъахъиза, жан бай. Гъи думу ляхнихъ хъюгърюза.

МИРЗА. Ахъли узу рякъюъ учІвну ккунду, дада. Яв швушвахъди ихъ эскрариз артухъси уъл убжай ва сурсатар гъязур апІинай.

ГЪЯЖИ-МЮГЪЮМЕД (*гъягъюз гъялак шули*). Вуш узура йиз худлар рякъ`ин апІуз гъялак духъну ккунду. Рякъидихъа, Мирза. (*Гъягъюру*.)

АМИНАТ. Ибшри, жан бай, гъязур апІурча. Ягър ибшричвуз, гъалиб духъну, сагъ-саламатди къяляхъ гъюричву вари! Аллагъди хатІа-бала учвхъан ярхла апІри! Мирза, жан бай, узу гъакІиган, дюаъ апІуз, увукъана чІивиди гъуз! (*Гъягъюру*.)

МИРЗА. Иншаллагъ, дада. Ужувлахъинди фикир апІурхъа.

(*Дявдин мержан палат алабхъури, чан чюнгриз кІура*).

Чюнгюр, гиран мапан узкан,
Йиз гъабхъиб дар жиниб увхъан.
Гъякъ гъардшарси вуйхъа халис,
УбчIвундар ихъ ариъ иблис.

Гъамус дуфна жара вахтар,
Дигиш хъиди уъмрин мукъмар –
Гюрчег сес ихъ дагълу чюнгрин
Эвез апру сесну шюшкин.

Гъаддиз уву гъубз ихъ цалик,
Узу дявдиз шулза шерик.
Чергес чуха шул увухъди,
Дирбаш кегъер шул узухъди.

Гъягъюру.

5-пи сягъна

Секне сарди.

СЕКНЕ (*Мирзайин чюнгриз*).

Чюнгюр, уву гъибтну цалик,
Мирза дявдиз духъна шерик.
Узура гъурхундар чахъди –
Дирбаш Кегъер хъа дугъахъди.

Гъи ригъра сефилди узуз
Гъаз рябкъюраш, шулнухъан пуз?
Яраб хъана шуйкIан вахтар,
Албагру ихъ уъмрин симар?

КтIуршвган дявдин гъамлу цIийир,
Ккуний, мяъли апруз цIийи.
Яв мукъмихъди ккуний узуз,
Мирзайин ширин сес ебхъуз.

АМИНАТ. Садакъа илдип, швушв! Мирзайин кIуллан Ахю Пирариинна садакъа илдип. Гъатху дудухси духънаву, фикрар апру – садакъа илдипиш, са- бур гъюрувуз.

СЕКНЕ. Илдипунза, дада, илдипунза. Мирзара, ихъ имбу баярра – ихъ вари къшум ккидисну, илдипунза. Узу садакъайихъ бахт гъадабгъурайирси шулуза.

АМИНАТ. Астафирулагъ, жан швушв, ассивал кайи гафар мапан. Ал- лагъдин къудрат ахъюб ву, шюкюр ибшри чаз! Хабар-этер гъабхъундарин Этег- диан?

СЕКНЕ. Ваъ. Анжагъ ТIивак гъулан багахъ дяви гъябгъюрайиваликан ха- бар азуз. Рустам-къадийира ахю къшум хъади дуфна, кIурайи. Сарун жараб

аьгдарзуз. КІулилан гџилигдари, гизаф йишвариан кюмекназ аьхю дестйир гџушну, кІура.

АМИНАТ. Сабур апІин, мициб вахтна кІвакан гъван, жандикан гъарз апІури аьдат ву.

Кюмек ккун апІури дуфнайи дишагълийирин сесер шулу.

Сарпи ДИШАГЪЛИ. Эй, мусурмар! УнтІаъ улар имдарди, кьамкьарикк ликар ккимдарди дуфнайидариз кюмек апІинай!

Къюрпи ДИШАГЪЛИ. ГъакІир ярквран кІапІлиъ кивну, мухриъ гъзаб абснун, жандиин кьимкьна заз аларснун, аман имдарди дуфнайидар вуча.

Кюмек апІинай!

Шубурпи ДИШАГЪЛИ. Хулар ккадахьун мискинариз кюмек апІинай!

Юкьурпи ДИШАГЪЛИ. БицІидар гашлу йихурайич, кюмек апІинай!

АМИНАТ. Гъачай, гъачай, эй бейнавйир! Дявира саб вуйихь, хажалатра. Дявди авара дапІнайи мискинар. Яв Аллагъди диван апІрияв, халкьдиин гьаму гьял алапІнайи гьанлу душман Надир!

Сарпи ДИШАГЪЛИ.

АпІурава дявдин гьюзум,
Инсанариз туври зулум.
Аьхир шулу увуз гьалум,
Яв пис ниятар, нярс душман.

Къюрпи ДИШАГЪЛИ.

Гъалхан, гюрз гъадабгънун хилиз,
Дуфнун ава Дагъустандиз.
Басрух, зулум туври халкьдиз,
Гъирмиш апІурава, душман.

Шубурпи ДИШАГЪЛИ.

Ккидирчури шагърар-гъулар,
Ца кипри, ургури хулар,
Уьмриъ аьзаб, вягъшивалар
Тасдикъ апІурава, душман.

Юкърпи ДИШАГЪЛИ.

Дюн'айиз йивуз ккунди кІур,
Лицурава, футна кІуркІур.
Яв нефсназ дюн'я гьудрубкІур,
Намус, гьир'ят адру душман.

Хьурпи ДИШАГЪЛИ.

Мал-мутму апІури тІараш,
Ватандиз туврава шабаш.
Аьгью йибхъ гьа, уву гьапІраш,
Аьхир пашман шулва, душман.

СЕКНЕ.

Эй, зулумкар, зулмарин шагъ,
Ава кІваълан гьаъну Аллагъ.
БарбатІ шулву аьхир, валлагъ,-
Шак адар му ляхниъ, душман.

Гьайвнин ликарин сес шулу.

СЕКНЕ. Атлу гьюрайиси ву. Чархачи¹ гьюра! Ухьуз фу хабар хурайкІан?!

Чархачийин сес. Гьалибвал!!! Гьалибвал!!! ТІивак гьулан багахъ женгнаъ хьанара ихьдар гьалиб гьахьну! Мирзайи Надир-шагъдиз зиян гьапІну! ЙицІи-миржид агъзур гьизилбаш гьийихну! Ихьдариз аьхю кьадар яракъ ва гьайвнар ккахьну!

СЕКНЕ (чав-чакди). Женнетдиъра, жегьеннемдиъра учІвру раккнар садар ву гьапир йиз йиш`ин алди гьахьну. (*Дихнан сесниинди*). Чархачи, Мирза гьяркьюнвуз – Мирза!?

Чархачийин сес. Кьалухъ Мирзайи дявдиъ Надир шагъдин хилиз зиян гьапІну! Игит Мирза сагъ-саламат ву!

СЕКНЕ (деъну, ишури). Шюкюр ибшривуз, аьзиз Аллагъ!

6-пи сягна

Мирза ва Шябан. Шябан лик илдибтІна ва ликуди а.

ШЯБАН. Накъ, ликуди ашра, думу мажлисдиз гьушнийза – халкъ гизаф айи. Шагъдин кьушмариз аьхю зиян-зарар туву женгарикан улхруган, гьаз-вуш ихъ ччвурар дисурадайи.

МИРЗА. Ухьу дявдиз ад бадали гьягьюрадархьа, ихъ жилар душмандихьан азад апІуз гьягьюрахьа. Гьалиб гьахьихьанмина, ихтилат фтин ибшри?!

ШЯБАН. Ихъ халкъдинкьан ччвур дупну ккундарин?

МИРЗА. Уву гьавриъ дархьивалиан тьонт шулайиси айиз. Фикир мапІан – варибдикан бикІру тарихчйир хьиди.

1. Чархачи – хабрар туврур, вестник.

Тарихчйир дархьиш, ругар-гъванариз вари аьгъяди гъубзди. Гележегдиъ гъациб вахт гъибдики, ругдик гъубзу шилниинди, гъавайин лепейиинди тарихар чйиви апииди ва кучляхяр биябур хьиди.

ШЯБАН. Гъалибвалихъ жанар дивдарин ччвурар ккеркнун, дядвилан девлет гъапиДари чпин ччвурар адлу гъапиНу кЛури, гъакирихъан фу пуз хьибди?

МИРЗА. Аллагъдиз вари рябкъюра.

Шябан, уву гъи явдар дару гъенгар гъаз йивурава? Гъелелиг Надириин гъалиб хъубкан улхуз ухди ву. Ахью женгар хъуз ими. Гизаф кЛулар али аждагъа вари кЛулар алдадатИди йибкЛурдар. Къувват имиди гъабхьиш, дидин аладатЛу кЛуларра илиршуру. Вари дагълу халкъарин кидикънайи къушмари дяви дарапкъан гагъди, Надин бин ккидипуз шулдар. Гъаци вуйиган, гъязур шулхъа – гъалибчйир хъуз, варди ччвурар дисру гъунарар улупуз бере ими.

ШЯБАН. Ихъ миллетдин гъунарар ва аьзабар тарихдиъ мялум дарди гъузур кЛури, кин кайиз.

МИРЗА. Зюрдягъ мистан цалиъ иврайи илмин ахтармишарихъди Гъажи-Мюгъюмед мялимди ихъ гъийин тарихдикан гъибикЛу китабра ивра. Наслари думу китабар ахью дамагъниинди урхиди. Эгер ухъкан тарих гъудрубзишра, метлеб – гъалибвал ву, ччвурар гъузуз дар.

ШЯБАН. Мирза, ихтиятвал уьбх. Шагъди яв кЛулихъ ахью къиматар мялум дапна кЛури, хабрар а. Увухъ дугъу якъинди чан хуйирин дестйир хьирчди.

МИРЗА. Дугъу увура ухдитИан чан хусуси душман вуди мялум дапнайи. Жакъварихъан гучЛрури дяхин дурубзур, кЛурайиб ву.

Секне гъюру.

СЕКНЕ. Ичв зийнар улдурчнун, илдитЛуз ккундийзуз. Ваа! Мирза, уву зиян улдубчнун гъаз лицурава?

МИРЗА. Зиян дар думу – кацлахнайи йишв ву. Душв ужу гъабхъниз.

СЕКНЕ. Яв жандиз фукъан инсафсуз дарнахъа...

ШЯБАН. Секне, яв кЛваз давди аьзият мутуван: зиян ачмишди айиган, ухди ужу шулу. Йиз илдибтИнайиб, кудручишра, ужуди айиз.

Урнарик кучру.

СЕКНЕ. Узу удучЛвурза – ичв жанар гъял апинай.

Мирза гъедергну, удучЛвур.

ШЯБАН (Мирзайин къяляхъди гъягъюри). Дуфнайири яхул члал апиура. Мирза гъерхра.

МИРЗА (хътакури). Шябан, ухъуз Яхул дерейиъ гъизилбашарихъди гъябгъюрайи дяддиз кюемкназ дих апиура. Узу ихъ гъязур десте хъади гъягъюруза. Лазимвал гъабхьибдин мушваъ гъайгъу зигарва.

ШЯБАН (гъюрс кубчЛвну, ликуди лицури). Мирза, бегъем сагъ хъайиз – хулаъ гъуз! Дестейихъди уву мягъян, дестебаз¹ гъушиш чЯаьн ву! Гъи увура гъягъюб чарасуз дар – гъит дестебаз гъарахри!

1. Дестебаз – эскрарин дестейин кЛулиъ айир.

Мирза Шябнан гафариз фикир тутрувди, палат алабхъури, гъязур шула.

СЕКНЕ (*Мирзайихъна тувру гъюрбйир чикиди гъязур апІури, Шябназ жиниди*). Думу чав кІурубдилан улдудучІвруб агъязузки.

ШЯБАН. Эгъ-эгъ-эгъ! Мугъу чан жан гъаци, садакъайиз илдипнайибси ву!

МИРЗА (*Шябнахъан хабар хътагъури*). Узу гъайиз, яв гъяндач дубхънайи лик сагъ апІин! Хулаъ дахъбу мурмурчи гъарибабси духънаву. (*Къюрюдра альхъюру.*) Фикрар мапІан, Секне, баркаллагъ! Дадайиз узу саб ляхин ади, ТІюрягъна гъушну йипай.

ШЯБАН. Узу Аминат хала алдатмиш апІуз гъузидарза, йизра Зильдикк ва Мажвглиин саб биціи ляхнар айиз. Йиз гъайвни узу гъахиди.

Къюрюдра гъягъюру.

МИРЗА (*къяляхъди гъягъюрайир дийигъну, Секнейиз*). Уву гъаз пашманди ава?

СЕКНЕ. Фуکلара гъабхъиб адар. Амма гъаз вуш юкІв, мархъ али циркларси, ибшуз гъибккнайиз. Фу вуш аннамиш апІуз даршлудби гъалаб кипназук. Белки, дестебаз гъаъну, гъи уву дурушди гъузарва?

МИРЗА. Шулдар. Сабур апІин!

СЕКНЕ. Чурдиъ гъузнайи гъеебщцу укІан эплар – табиаътдин мюгъюббат улдубгиган гъузу рюкъдин гунтІарси рякъюру. Вахтнан сабурлу гъюжранди гъамци ихъ мюгъюббатра ктІубшвурушул...

МИРЗА. Ахиримжи вахтна бала-къазйир гизаф рякъюрайивалиан уьмур мучІуди гъисс апІурава, Секне. Дюн`я фици гъабхъишра, ихъ мюгъюббат ктІутІубшвруб агъязуз.

КІул за дапІну, йиз машназ лига! Гъамус инчІ ккадапІ. Магъа ригъ удубчІвну. (*Гъягъюру.*)

СЕКНЕ. Аллагъдиина аманат ишричву! (*Чакди*) Ригъра кмиди пашманди айибси гъибгъру. Яраб увуз дярбкъюб имийклан, къаби ригъ?! Инсанарин дестйир дестйириинна тепилмиш духъну, сари-сар йихруган, уву фу кІури шуйклан? Увуз рякъюри, му дюн`яйиъ инсанарин хил`ан инсанар фукъан талаф гъахънийклан?!

Жан Аллагъ, уву кюмек йихъ! Жан Аллагъ, увуз лазим вуш, йиз уьмур гъадабгъ, йиз дюн`яйин мяна, йиз халкъдин далу ва умуд – йиз жилир уърх, зийнари кабаб дапІнайи йиз гъардшариз сабур ва сагъ`вал тув – увкан гъар гъудгнихъ апІурайи миннат гъаму вуйиз. Дурарин нефес адру йигъ узуз муулупан, жан Аллагъ!

Аминат удучІвuru.

АМИНАТ. Инсан къаби шули, дугъан фагъмарий айи айтІан дюн`я яркъу шулу, дугъан чІатинди лигру улар ва чІатан ебхъру ибар зяиф хъуз хъюгъру. Йизра гевюлин айтІинди артухъ лигру вахт гъафиганси ву: йигъар гъягъюриз фагъмарий гъубшу вахтнаъ ади вая гъаму вахтнаъ – йиз рягъматлу баярихъди ва ичв рягъматлу адашихъди сюгъбатнаъ ади... Гъаму баяр наши, Секне?

СЕКНЕ. Фу-вуш ляхниз ТІюрягъна гъушнуш, кІурза.

АМИНАТ. Йиф айи йигъанра дурарин шил хъапІуз удукъидар. Чиб бегъем сагъ хъайизкъан хулаъ гъудрузри шулин?!

Бициндар даахна. Узу баяриз лигидиза – уву яв ляхнар апиин, швушв. Сан гьиидару нивклар гьяркъниз... Ваъ, кидитидарза...

СЕКНЕ (чакди). Яраб цци чвул гъаз мукъан ухди улубкънийкИан?! Гьарарилан кIаж алдабхъузкъан вахт гъабхъундайики. Табиабтра дявйириъ йи-хурайидарин хажалатнаъ а. Ахърайи кIажар дюаъ апуз ккидиснайи хиларси рякъюру. Мурари гъийихдар кIваин апурайин, дарш гъюзимбубдикан ишара туврайин?

Чат айиб фу сес ву? Гъул`ин хъютт алябгъюрайиси азуз.

Чакъал ГъясукI гъюру.

ГЪЯСУКИ. Фукъан архаинди ачва? Зюрдгъярин гъулак цIа кабхъна!

АМИНАТ (гъялак шули). Гъапуру цIа? Фици кабхъну?

Секне, узу кюмекназ душну, гъюрза. Увхъан бицидар дитну гъягъюз хъибдарвухъан.

(Гъягъюрайири раккнаригъян). Эй, Гъясанбег, нашива?

ГЪЯСУКИ. Узухъ НичIрасна табшуругъ хъазухъ. Узуз миккилиган.

Аминатдин къяляхъди душну, ГъясукI дишла хъадакнугъ гъюру.

СЕКНЕ. Йиз юкIв гъялакди гъаддиз айиштIан. Ваъ! Узу дурушди ктисур-дарзу.

ГЪЯСУКИ. Наана гъягъюрува, успагъи дишагъли? Уву дина гъягъбан мяна имдар. Ичв аба Гъяжи-Мюгъюмед цIигъ гъургну, сарди ваъ – чан ккуни китабарилан хабар алдагъну. Гъамусяаъ мина Надир-шагъди Ванихъ гъул кки-дипуз гъаънайи гъизилбашар гъюру.

СЕКНЕ. Фууу? Гъаму гафар узуз гъеерхъдар вуйин, дарш гъугъужвдар?

ГЪЯСУКИ. Узуз сабан ебхъузра-ряккъюзра ими. Гъизилбашари гъамус Мирзайинна яв курцIлар са-сабди узхъан кыматнахъ гъадагъуру. Узу яв жилири халкъдин хайирназ тулк гъапу¹ йиз девлет йицIуб ражари артухъдира къяляхъ гъюрубси йикъар дапIназа.

СЕКНЕ. Узу яв ушвниъ кIару руг абхъарзаяв! Узу Къалухъ Мирзайин хпир вуза! Ебхъуравуз! *(Ханжал уьчIюбгъюру.)*

ГЪЯСУКИ. Гъаддиз гъизилбашариз уву фуж вуш, хушниинди пидиза. Дурари яв гюрчег`валикан неззет ктабгъруси.

Гъи яв жилирин паччагълугъдин ккудубкIру йигъ ву. Мирзайин илмарин диб ккидипну – вари гъубгну. Уъзден мягъялариъ инсанарин ггадар йирчура, анжагъ лукIартIан чIивиди гъузидар. Гъуздар вари хъасин йиз ряттар хъиди. Узу му вилайтдин амир шулза ва мушваъ цIийи гъюкум ккебгъруза.

СЕКНЕ. Агъ уву жегъеннемдин вакил ишриву, жасус! Чакъликан гъабхъи чакъал!

Секне ва ГъясукI кчIихуру. Секнейи за гъапу ханжал ГъясукIри, ил-тибкIну, дугъак чак кубччвру. Секне алдакуру.

1. Тулк апуб – мушвак: къарарниинди халкъдин хайирназ тадагъуб. Аьдат вуди, гъарамвалиинди дибиснайиб, дюзвал апибан бадали, тулк апури гъахъну.

ГЪЯСУКИ. Вари терефарихъанди гъзилбашар гъюра. Дурар йиз къушмар ву. Узу му вилайтдин паччагъ шулуза!

Аминат хъркъру.

АМИНАТ. Думу девир увуз рябкъруб дар, нянати жасус! Сабан къацІ гъиву хуйиин хъугъ вал апІуз даршул. (*Секнейихъна жаргъуру.*) Вагъ, хъана къацІ апІуз хъркъунваки! Я Секне! Секне!!! (*ГъясукІриинна диш шули.*) Йиз худларин хюрчаз дуфнайир вушалва гъа, жегъеннедин маш гъяйи гъярамзада! Уз ин ил илмиди, уву дурарик тІуб кубкІдарва!

ГЪЯСУКИ. Йиз рякълан фана йихъ – хъанара йиз хилар кацІуз мигъитан!

ГъясукІри Аминат чан улхъан гъидитури, хържну, гатІахъуру. Шябан архъру ва ГъясукІ йивну йикІуру.

ШЯБАН. Му чакълал ухдитІан алдабкнун ккундийи! Аминат хала, хулар душмнари къялаъ тІаъна. Чикиди баяр хъади гъач, жиликк ккайи рякъди гьергрухъа. Гъяриъ гъяйвар ккилигурайиз.

АМИНАТ. Гъямусяаът... (*Жаргъну гъягъюру.*)

Шябну Секнера хулан мурччвазди хъючІюрхюру, ва вари дургуру.

7-пи сягна

Аьндадал дерейиъ дагъустанлуйиринна Надир-шагъдин къушмин женг гъябгъюрайи майдан.

Мирзайи ва дагъустан эскрари гъзилбашарихъди гъилинжариинди дяви апІура.

МИРЗА (женгнаъ). Баяр, далу убхъай!

ШЯБАН. Мирза, сарди улихъна мягъян! Таблиин чІимирчйир ккеъна...

МИРЗА (душмнарис йивури). Гъаму Ванихъ гъулхъанди! Учву гъубгу Инжнarin гъулхъанди! Учву ккидипу ГъарчІвлан гъулхъанди! Инсанарин ггадар гъапІу Чиллар гъулхъанди! Учву баяр гъийиху дадйирихъанди!

Гъзилбашар гьергу.

Сесер. Гъярар гьергра! Хьергай! Къялхъян йивай! Гъалибвал! Гъалибвал!

МИРЗА. Гъалибвал! Аждагъайиин кѳулар илми, вушра сарун думу улихъдин къувватназ гъидар. Дагъустан азад хъвалиин инанмиш гъахъунза! Гъадиз рази вуза.

Баяр, ихъ зийнар духънайидариз чикиди лигай!

ШЯБАН. Мирза, гъийихдарикан гъапѳхъа?

МИРЗА. Сабан кубкѳнайидариз кюмек апѳурхъа! Му Аьндалал дерейиѳ душмандин хил`ан гъийихдар сад ихъ мургар дар, му жилиин вари дагъустандин мургар алдакна. Дурар гъаму багахъ хъайи тавлу гъуларин агъалѳирихъди мусурман аьдатниинди варди сатѳиди фаркъат апѳидихъа. Му гъуларѳ ихъ хъларра гизаф а.

Мирзайик гъирагъдилан гъиву чѳимир кабрѳу.

Сесер. Мирзайик кубкѳну! Баяр, Мирзайик чѳимир кабснѳ!

ШЯБАН (*Мирзайин гъюникк ккархъну, думу алдакуз гъидритри*). Баяр, чикиди лукъман хъади гъачай!

МИРЗА. Гъайѳ, дустар, гъалибвалин нукѳтѳа дивайиз, узу учвухъди гъузрадар!

Мерд, ѳиз баяр фуну гъуларѳ аш, саризра агъю даршлѳбси апѳин. Тямягъ айидари дурар душмандин хилиѳ ивуз мумкин ву. Дагъустандиѳ узуз вари миллетар багъри вузуз – ѳиз баяр чпин хуларѳ а. Дурарихъди илим дубгъуз гъит – ѳиз рякъди гъарахри!

Узу рякъюѳ гъакѳиш, эгер учвуз гъурху адарди гъабхъиш, Ванихъна духну, узу гъулан накъваригъ ич адашинна ѳиз гъардшарин багахъ кивай.

Мерд, уву гъаз ишурава? Жилижвуву улин нивгъ улдрѳпур.

ШЯБАН. Ишурадарза. Улиѳ чѳюрх абхъниз. Мирза, гъюру ражнан женгназ ликриин шулва – ужувлахъинди фикир апѳин!

Баяр, аьба ккипай! Ухди! Мирза! Мирза! Амриан гъушну. Эй, баяр, лукъман гъаз хъуркърадар?

Баяри лукъман хъади гъюру.

ЛУКЪМАН (*кІул дутІубччвну*). Мугъак йиз ляхин кимдар.

ШЯБАН (*лукъмандин мухриан дидисну*). Хъанара лиг – чара абг!

ЛУКЪМАН. Наан кабснаш ва фукъан айтІна дубшнаш, гъилигнийва? Умуд кадабтІай, кІурадарза – фици шулуш, сар Аллагъдиз аьгъя. Хъуркъруш, аьхю лукъмандихъна гъайихай!

ШЯБАН. Баяр, аьбайихъан бисай – Мирза аьхю лукъмандихъна гъахурхъа. Мирза ачмиш шула!

Шябну, лукъманди ва эскрари Мирза аьбайиин илитну, гъахура.

МИРЗА. Ухъу Къалухъна хъуркъраки! Узу къаршуламиш апІуз адаш ва гъардшар улихъна дуфна!

Тарихдин бахт ва аьзаб уьбгънайи йиз баб-юрд, яв улар гъаз пашманди лигура? Гъарзар гъамлуди уьлчІюкънайи кІвантІариз ухшар духънаявки! Гъярар хажалатну юкІв гъутІубкІу йишварси аяв. Рибчраригъ рузурайидар яв нивгъар вуйин? Мушв`ин яв дердну гъванар урчІвуря. Дявдиъ веледар гъийиху яв хажалатну перишан дарапІди гъузрин!

Гъюдран штун кІулиан шид хъади Секнера дуфнаки! Секне, уву сарди гъаз вува – ихъ баяр наши? Дахаргназу – яв гварлан саб цІадал шид ча!

Рякъюхъ фукъандар дармнин кюкйир кудучІвнаш! Дийигъ, Секне, увуз гъатху кюкйирин кунцІ уч апІурза.

ЛУКЪМАН. Чимрин кІакІ зегъерламиш дапІнайиб хъуз мумкин ву...

МИРЗА. Баяр, узу багъри табиатдин хулаъ учІвразя. Эгер йиз кюмек лазим гъабхъиш, чІвурд`ин цІа кабхъай! Узу чарасуз хъуркъдиза!

Вари гъягъюру.

АЪХИР

АМИНАТ ва ДИШАГЪЛИЙИР (*яснан палат алди деъну, ишлар апІура*).

Жан, гъурамаатдиинра гимйир хъау игит баяр дадаин!

Жан, кІекІел адру йишваъ кІелйир диву баяр дадаин!

Жан, ликрин кІанар аркІайиз дилицу баяр дадаин!

Жан, уларин акв гъабхайиз дилигу баяр дадаин!

Жан, саб хилиъ рягъ имиди, тму хилиъ гюзгю имиди, гъушу баяр дадаин!

Жан, гъуларилан цІа алдапІу, шагърарилан кум алдапІу баяр дадаин!

Жан, халкъдикан хизан гъапІу баяр дадаин!

Жан, мархъари жан жибкІури,

МикІари палат ебццури,

Зиян залум вуйич дарпи,

Ифи гъайиф вуйич дарпи,

Ватан уьбхюри, жанар фида гьапгу
Гъучагъ баяр, дадаин!

Сягънайин Мирзайин гьаранту рякъюз хьюгъру ва шаирин сеснинди
дугъан васият ебхьуру:

Мургу дустар, апураза васият
Уьзденвалиъ Ватан уьбхюз азадди!
Му жилиин фициб вушра вазият¹,
Дагъустан халкъдин дуствал бисай зади.

Учвлантина дяви зат меккебгъанай!
Тур хьади гъафир апинай дагъитмиш!
Халкъдин арайиъ гъякълу илмар рагъай,
Дугъри кеспариин йихъай аьшкъламиш!

Жигъил насли уьбхри абйирлан гъубзуб,
Ихъ жил, яркур вардин пай кади гъитри-
Мургу ксари юрд бадали удубзу
Ифдин гъадри адарди хьуз гъидритри!

Ихъ Ватандиъ йиз рюгъ гъубзди чивиди,
Текрар шули къягъял наслин гъунарнаъ.
Ухъухъ гъамцир игит кас гъахъну, пиди,
Гъякъ абгиди Къалухъ Мирзайин ирснаъ.²

Перде

1. Вазият – дюшош, гъял.

2. Му шиир пьесайин авторинуб ву. Дид'ин «Къалухъ Мирзайин васият» кIул ал.

Амеранурайити
Крумука

Тарих
Улас

БАГЪРИ ЛИТЕРАТУРАЙИН ХЪТИАТІАБЦІРУ БУЛАГЪ

Цийи деври ихъ уьмрин вари цирклариъ тІау дигиш'валарихъди сабси, ахъю шулайи наслин литературайихъна вуйи рафтарра дигиш гъахъну, гъадму саб вахтна рюгъсузвал, вари кыматлуб ва марцциб ккабгъри, ягъал тахтнинна удубчІвну. Гъи бабан чІаларин ва милли литературйирин кысмагназ дуфнайи шаклувал сирлуди гъибтуз шули имдар ва, вари дагъитмиш апІурайи рюгъсузвал ккабгъбан бадали, бажаругълу шаирари тясирлу эсерар яратмиш апІуб лап цІибтІан дар. Гъюкуматдин идеологияйихъди ттархъну гъягъюз даршулайи шаирин гафнан кымат ужуз дубхъна. Жил'ин чаз дубсру йишв дибрихърайи лизи къяркъярси, шаир учвра уьмриъ ургна, гъюкумдраризра думу герекди имдар, фицики гъи гъяракатнинди артмиш шулайи дюн'яйиъ кыматлу шей'ар ужузвали эвез апІура, гъи инсанарин рафтарра кмиди жарабдин биналамиш шула. Хъа литературайиз мицдар шараитар варитІан хатІалудар ву... Амма деврин бюшкъюрвалихъан инсандин рюгъ дагъитмиш апІуз шлуб дар, думу гъарганси чІивиди гъубзру, дидин рякъ метлеблуб ва даималуб ву! Гъаддиз яратмиш апІувалихъна вуйи гъевес инсандин кІваан терг апІуз гъабхъи саб девирра адар!

Ихъ багъри табасаран литературайиз эвелиан баркаллуди ккебгъу чан мюгъкам рякъ а. Савадсузвалиин гъалиб шули, читинвалариз дурум туври, табасаран писателари думу рякъ ккабкІну. Гъадму саб вахтна инкъилаб хъайиз улихъна яратмиш апІури гъахъи Къалухъ Мирзайин, Даттларин Уружлин, Навруз Сарухановдин ва хайлин жара шаирарин эсерар арайиз адагъбиинди табасаран литература девлетлу ва дидин бинайиин художествойин цІийи гаф яратмиш гъапІну. Думу ихъ литературайин бина диву Абумуслим Жяфаровдин, Манаф Шамхаловдин, Багъаудин Митаровдин, Ибрагъим Шагъмардановдин ва гафнан гъадри ади зегъмет гъизигу хайлин жара писателарин ва аьлимарин гъунар гъабхъну.

Гъи литературайиз фукъан читин вахтар дуфнашра, ухъу, писателарин жигъил насил, ихъ багъри литературайин тарих пакди уьбхъюз ва дидин бинайиин алди гъахъи агъсакълари ккиву рякъ намуслуди давам апІуз буржлу вухъа. Гъаддиз, табасаран литературайин баркаллу рякъ ккабкІри, ихъ улихъди гъушу писателарин, аьлимарин ччвурар гъарган кІваъ айихъ: Т. Шалбузовдин, Б. Митаровдин, Э. Ханмягмадовдин, Б. Ханмягмадовдин, А. Везировдин, А. Агъададашевдин, И. Шагъмардановдин, М. Митаровдин, Къ. Рамазановдин ва хайлин жарадарин.

Гъар улубкъу деврин цІийи лишнар чаз хас шули, табасаран литература гъарвахтна бегъерлуди артмиш шули гъабхъну. Къ. Рамазановдин, Э. Гъяжиевдин, А. Гъяжиибрагъимовдин, П. Аслановдин, П. Къасумовдин, Ш. Къазиевдин, Ш. Шагъмардановдин, Ю. Базутаевдин, А. Аьгмадовдин, Аь. Сефикъурбановдин яратмишари ихъ гъамусдин литературайиз рякъ ачухъ гъапІну, дидиз художествойин цІийи гаф гъабхъну.

Гъи табасаран литература артмиш'валин флану дережайиз за дубхъна, художествойин гаф цІийи къуватну абцІна. Амма му ихъ литературайин мядандиъ читинвалар адар, художествойин гафну гъи, ккудушу вахтариси, наслин фагъум-фикир тьяин апІура кІуру гаф дар, гъякыкъат асла жараб ву. Гъи шаи-

риканси жвуву жвувкан мялуматар туврайи, ял апІури, литературайин аьламдиз ракнар арццрайи, адлу ччвурарихъ хьергнаи инсанар артухъ духъна. Гьацдар бажаругълу, шиърин цІарнаъ юкІв, цІа ибтрайи халис шаирарин яратмишар шаклуваликк ккахъуз гьитра. Му аьгьвалат гюзчиваликк гьибтуз даршлукъан гьялакди артмиш шула, гъаз гъапиш уьлкейинра литературайихъна, куьлтурайихъна, милли чІаларихъна вуйи рафтар дигиш духъна, аьгьвалат гюзчиваликк ккимдар. Саб терефнаан, милли чІалар уърхан, литература артмиш апІбан бадали, гьюкуматдин дакъатар харж апІури, саб жерге серенжемар гъахура, антологийир адагъура, хъа тму терефнаан, мектебдиъ лазим вуйи дережайиъди бабан чІалнан дарсар кивуз мумкинвалар яратмиш апІурадар, бабан чІалнан дарсарин съътар цІиб дапІна, ужудар учебникар адар.

Гьаддиз, уьлкейин вари писателаризси, гьи табасаран писателаризра читин шараитарий яратмиш апІуб алабхъура. Гьелбетда, вари гьаму аьгьвалатары литературайиз ахю зарар тувра. Амма кІваъ рюгънан чІиви булагъ имиди, думу фила дубхънура ахмиш хъуз хъюбгъру, диди инсандихъди чан штун тІяаьм дадмиш апІуз гьитру. Гьи табасаран литературайин хьуркьувал ухъуз шаирарин гьудубкьу насил айивалиъ ва дурарикан гьарсар багъри литературайин мядандиъ ихъ милли литературайин хазна гьюзимбу насларихъна гьабхуз зегьмет зигурайивалиъ а. Ухъуз ихъ багъри литературайин баркаллу рякъ давам апІурайи писателар ахъуз: Б. Ражабов, Ш. Шагьмарданов, М. Мягьмедов, Гь. Гьяжиев, Аь. Къурбанов, Гь. ТІаибов, Гь. Аьбдурягьманов, чвийр Аьбдурягьмановар, Г. Уьмарова, Ш. Керимова, С. Кюребегова, Э. Аьшурбегова, Аь. Аьлимурадов, Ж. Гьябибов, Р. Аьшурбегова. Гьаму кудухнайи ччвурариинди шаирарин цІар ккудубкІурадар, бикІрударин арайиъ кІул'инди вуйи китабар адагънайи хайлин жара шаирарра а: ДуртІларин Идаят, Рамазан Рамазанов, Зар'яханум Къафланова, Рягьимат ТІагьирова, Сунаханум Исаева. Табасаран литературайин хазнахана варлу апІбак гьарсар писателин ахю пай кайивал шаксуз ву. Гьи ихъ куьлтурайиз, халкьдиз варитІан асасуб гьадму вуки, табасаран литература имбу халкьарин литературийрин арайиан гьудубгундар, думу чан йишв'ин дудубкьна, дидиз чан текрар даршулайи хусуси хатІ а.

Амма саб аьгьвалатну кІваз хажалат тувра – шиърар дикІурайи бязи жигъилар а, амма, гьяйифки, дурарин шиъраригъян гьядябгъюз, чаз литературайин эсер пуз шлуб алабхъури имдар. Вари милли литературийр гьамциб пашман аьгьвалатнаъ а. Жвуван къяляхъди гьюрайи насил имдарш, жвуван зегьметра мянасуз ву. Йиз фикриан, инсанарикан шаирар ктагъру кархана айиб дар, дурарин гьянаъ яратмиш'валин цІа, гьевес ибтрайир сар Первердигар ву. Дугъкан ухъуз уж'вал ва инсандин рюгълувал чІивиди уьбхюб ккун апІурхъа.

Сувайнат Кюребегова,
Дагъустандин писателарин Союздин секретарь.

ТАБАСАРАН ЧАЛНАН ОРФОГРАФИЯЙИКАН ВА АЛФАВИТДИКАН

Дашдемиров Ш.З.

РАН-дин ДФИЦ-дин ИЯЛИ-йин илимдин гьуллагъчи

Литературайин чалнаъ лингвистика илимди ва гьацира жямьябтлугъди тьйин дапІнайи лексикайин, орфографияйин, орфоэпияйин ва грамматикайин къайдйир урхюра. Хъа жюрбежюр жанрйирин эсерарий чалнан стилистикайин, пунктуацияйин къайдйирра арайиз гьюру.

Урхуб-биклуб ккебгъуб чал артмиш хьпан тарихдий лап эгъемиятлу ляхин гьисаб шула, фицики чал чав му агъвалатнаъ халкъдикан, табиабтдикан, ихъ гьакьикъатдикан вуйи мялуматар уч апру ва дурар урхру асас алат ву, диди литературайин чал арайиз гьубак тядивал кипра ва жа-жара диалектар чиб-чпиз багахъ апру чалнан уьмуми къайдйир тьйин апру.

Дагъустандин бязи чалариинди (авар, дарги, лак...) дидикІнайи ядиграр гьеле XVII-пи абсриан хьюгъну алахьураш, ихъ чалниинди дидикІнайидар лап цибдитан ади гьахьундар. Ухьухьна дурубкънайи П.К. Услари 1870-пи йисари дюзмиш гьапу табасаран чалнан сабпи алфавитдий 57 гьярф ади гьахьну. Дидий ихъ чалнан гьарсаб сес чан кІул`инди вуйи гьярфну улупури айи. Аммаки 1930-пи йисариз гьайизкъан ухьхьан ихъ чалниинди урхуб-биклуб ихъ халкъдин арайий яркъуди дарабгънади гьабхьну пуз шулдар.

1932-пи йисан мектебар арццхьан, ихъ чалниинди ва латин графикайиинди дидикІнайи учебникар, эсерар арайиз гьюз хьюгъну. Чаинди сифтейиан художествойин эсерар яратмиш апури, сабпи учебникар дюзмиш апури гьабхьи нитІрихьарин диалект хьасин литературайин чалнан асас бина вуди тьйин гьабхьну. Думуган эсерар яратмиш апрудар, учебникар дюзмиш апрудар гьятта нитІрихьарин вакилар вуди гьахьну.

1930-пи йисари табасаран чалниинди урхуб-биклуб къайдайиккна хпаз ва литературайин чал артмиш хьпан месэлийриз бахш дапІнайи швнуб-саб совещание гьахьну. 1934-пи йисан сентябрь Хючна гьулаъ кІули гьубшу совещаниеий ихъ чалнан диалектар ахтармиш гьапу ва диалектологияйин словарь дюзмиш гьапу профессор А.Н. Генкора иштирак гьахьнийи, ва душаваъ дугъу «Табасаран литературайин чалнан диалектдин бина» кІуру доклад гьурхнийи. Литературайин чалнан бина вуди му совещаниеий нитІрихьарин диалект тьйин гьапІнийи ва табасаран чалнан орфографияйин къайдйирин сабпи гьварчра къабул гьапІнийи. Хьасин, 1938-пи йисан ихъ урхуб-биклуб кириллицайиина улдубчІвган, думу къайдйирин гьварч къанундиинди тасдикъра гьапІнийи.

Сабпи ражну орфографияйин къайдйирин гьварч къабул апруган, литературайин чалнан бина гьабхьи НитІрихь диалектдин бязи гьуларин улхбарий (Хив, Хриччв, Лака) грамматикайин класс зяиф дубхьну, ктлубшвурайи гьялнаъ ади хьпаз лигну, глаголарий къанажагълу ва къанажагъсуз классарин дигиш`валар улупуббанди гьахьнийи. Хъа къандиси, Дагъустандин литературайин чалар къайдайиккна хпан месэлийриз бахш дапІнайи 1952-пи йисан

гъабхъи илимдин сессияйиъ субъектдинна объектдин класс ва къадар глаголарий дюзди улупуб литературайин къайда вуди гъисаб апІбанди гъахънийи. Литературайин асас бина вуйи нитІрихъарин диалектдиъра, лап ахъюну пай гъуларин улхбарийъра глаголар грамматикайин классариз дигиш шулайивализ лигну. дициб мясляътнахъна гъафнийи.

Гъамусяът ухъу ишлетмиш апІурайи «Табасаран чІалнан орфографияйин къайдйирин гъварч» 1962-пи йисан ДАССР-ин министрарин Советдин къарарниинди къабул дапІнайиб ву. Ихъ литературайин чІалнаъ алахъури гъахъи хайлин читин месэлийр ва думугандиз айи къюб жюрейиинди бикІбар гъамус къайдайиккна гъахну. Думу къайдйириин асасламиш духъну, гъи саб хайлин литературайин эсерар яратмиш дапІна, хайлин школийриз вуйи учебникар, хрестоматийр, методикайин пособийр, словарар дюзмиш дапІна. Амма думу «Гъварч» къабул гъапІхамина саки 60 йискъан дубшна. Ва гъелбетда, му вахтнан арайиъ литературайин къайдйириъ саб къадар дюз алаъну ккуни ва гъацира гъяъну ккуни месэлийрра рякъюра.

1962-пи йисан «Къайдйирин» тамам дарувал гизафси чІалнан айтиІ шулайи дигиш`валарилан асиллу вуйи: бикІбан къайда улупну адру саб къадар гафарин дестийр арайиз дуфна; карсну, жаради вая дефисдиинди дикІуруш тйин дапІну адру гафар кми-кмиди ишлетмиш апІуз хъюгъну.

Предложениейин айтиІ гаф ахъю вая бицІи гъярфниинди ккебгъну бикІуруш тйин апІуб гъамусяътдин орфографияйиъра читин месэлийрикан саб вуди дийибгъна. Мидин гъакънаан орфографияйин къайдйириъ айи бязи тІалабар гъи, йирси духъну, гъуркІрадар. Гафар ахъю вая бицІи гъярфналан ккебгъну бикІбаъ алахъурайи читинвалар жямяътлугъдинна тарихдин дигиш`валарихъдира аьлакълу ву. Эгер советарин заманайин ва коммунист идеологияйин темайиан вуйи гафар ахъю гъярфналан ккергъну бикІбан игътияж`вал гъийин заманайиъ дубграш (мес., *Совет – совет*), диндихъди аьлакълу гафарин ва гъяракатарин эгъемият жямяътдин яшайишдиъ гъамусяът гъюблан-гъюбаз артухъ шула. Гъаддиз дурар улупурайи, дурарин ччвурар вуйи ва накъ бицІи гъярфналан дикІури гъахъи гафар гъи ахъю гъярфналан ккергъну дикІуб лазим шула. Му къайда текди айи объектар ва диндин асас гъаврикк ккаъбар улупурайи гафариз тляукъ ву: *къур`ан – Къур`ан, женнет – Женнет, жегъеннем – Жегъеннем, иблис – Иблис, муфтий – Муфтий, аьхирзаман – Аьхирзаман, гъиямат йигъ – Гъиямат йигъ* ва гъ.ж. Хъа мусурмнарин Тек Сар Аллагъдин гирами ччвур бицІи гъярфналан ккебгъну бикІуб саб вахтнара дюзиб дайи.

Саб хайлин читинвалар алахъура гъацира *мина, тина* ва дурарикан духънайи гафар тмундарик карсну, ясана жаради дикІуруш, гъамдиъра.

Гъамци чІалнаъ гъягъюрайи жара дигиш`валарра гъисабназ гъадагъну, гъамусяът къанундиъ айи «Табасаран чІалнан орфографияйин къайдйирин гъварч» дюз ва аьлава дапІну ккунивал чарасуз вуди рякъюра. Мициб макъалайиъ, гъелбетда, табасаран литературайин чІалнаъ гъи алахъурайи читин месэлийр вари улупуз ва дурар дюз алаъбан теклифар дивну ккудубкІуз шлуб дар, гъаддиз анжагъ вартІан читинвалар арайиз хурайи ва кми-кмиди алахъурайи месэлийрикан улхидихъа.

Урус графикайин бинайиин алди гъамусяът къабул дапІнайи табасаран алфавитдиъ ихъ чІалнаъ айикъан вари сесерин хусусивалар атІагуз удукъурадар.

Ихь алфавитдиъ дюз алаъну ккуни кьуб жюрейин камивалар а (имбу дагъустан чӀаларин алфавитарихь ттевиган, дулар ачухъди рякъюра):

1. Сабпи жюрейин камивалар. Шубуб гьярф, чпиз кӀул`инди фонематикайин мяна айи асиллагъ жа-жара сесер улупбан бадали ишлетмиш апӀура, яни дулари гьарсабди кьуб-къуб фонема улупура:

1) **г** – зил аффриката смычный [г] (*гамуш, игит, гули, гергми, галар-савар, цӀи ургура, гаи хьуз*) ва

г – зил спирант [гг] (*иган, ургудни, гал алданӀуз, иган убгура, гаиан тӀурин*);

2) **ж** – мелзнан улхъан зил аффриката [дж] (*Жямият, жубхуб, жямаят, жакъв, жара, ругар-жилар*) ва

ж – мелзнан улхъан зил спирант [ж] (*жерд, варж, ижми, жилар-хупар, журжур, миржиб*);

3) **з** – зил аффриката дифтонг [дз] (*зав, заз*) ва

з – зил спирант [з] (*зурна, хулаз, узу, лигураза*).

Мушваъ кьайд апӀуб лазим вуки, ахъюну пай гьуларин улхбарий, литературайин чӀалнан бина вуйи НитӀрихь диалектдиъра, зил аффриката [дз] ишлетмиш апӀури амдар; ишлетмиш апӀури имбу гьуларин улхбарийра му сес гьублан-гьубаз зяйф шула. Мициб аьгвалатназ ва [з] – [дз] сесер гьюдюхбиинди арайиз гьюрайи цӀийи гафар лап кьитдитӀан адрувализ лигну, аффриката [дз] сес улупру кӀул`инди вуйи гьярфнан игътияж`вал адар. Диалектарин башкъавалар ахтармиш апӀруган, дидизси, хайлин жара сесерин варианттаризра, чпин хусуси знакар – графемийр дюзмиш апӀуз шул.

Амма спирант [гг] ва аффриката [дж] сесериз чарасуз вуди гьарубдиз чан хусуси гьярф ади ккунду ва дулар алфавитдизра дахил дапӀну ккунду.

Жа-жара гафариъ кьуб жюрейин сес улупура гьацира **уь** гьярфнура (хъа слогдин эвелиъ адруган – **ю** гьярфну): *уьл, уьру, уьрдег уьглюг, гьюл, дюгю – уьмур, уьж, сюгьюр, гьюз, аьлхъюз, гьюдюхюз* ва гь.ж. Амма му ачухъ сесериз гьарубдиз чпин кӀул`инди фонематикайин мяна адар: гьалин сес назук сесниинди, вая назук сес гьалин сесниинди гьюдюхну кӀури, дулари цӀийи гафар арайиз хурадар (ттевай: ургуб (цӀи ургура) – ургуб (ургубпи – числит.); жилар (завар-жилар) – жилар (ял.къ.: жилир)). Бязи гафариъ гьалин [**уь**] ва [**аь**] сесерин тясирнаккди дуларин улихъ хъайи [**гь**] сесра дигиш шула, амма му процесдин натижайиъ кӀул`инди цӀийи сес ваъ, хъа айи [**гь**] сеснан вариант арайиз гьюра. Мицдар сесерин саб тмунубдин тясирнаккди шулайи дигиш`валар гизаф а, дулар имбу чӀалариъра алахъура.

2. Чпиз фонематикайин мяна айи ва гьарубдиз кӀул`инди графема айи сесеризра табасаран чӀалнан алфавитдиъ чпин хусуси йишв дибихънадар. Дулар кьуб жюрейин фонемийр ву:

1) табасаран чӀалнан кьубеб диалектариъ ва вари гьуларин улхбарий алахъурайи дентолабиал сесер улупурайи **жв, джв, шв, чв, ччв, чӀв** гьярфар алфавитдик ктар;

2) табасаран чӀалнан кьубеб диалектариъра, вари гьуларин улхбарийра алахъурайи абруптивар улупурайи **кк, пп, тт, цц, чч** гьярфар алфавитдик ктар.

Мушваъ кьайд дапӀну ккунду:

1. Табасаран чӀалнан орфографияийъ [**жв**] ва [**джв**] сесериз гьарубдиз кӀул`инди графема адар ва дулар тьйин апӀбан игътияж`валра рякъюрадар.

Мурарин аьгвалат зиихь улупнайи [з] – [дз] сесеринубсиб ву. Яни дурариз гьарубдиз кIул`инди гьярфар лазим шуладар.

2. [кк], [пп], [тт], [цц] ва [чч] абруптивар лак чIалнаь гизаф алахьура, лакари дурарин гьярфар чпин алфавитдикра каьна. Хьа алфавитдиз дахил дапIну адру даргйири ва имбу чIаларин вакилари думу ляхин чпин аьхю нукьсан вуди гьисс апIура ва, мумкинвал гьабхьимитIла, дурар алфавитдиь тIауз ният а.

Табасаран чIалнан сесерин гьурулушдин башкьаваларикан улхруган, ухьу, сабпи нубатнаан, ихь чIалнан фонетика зияда апIурайи, ихь чIалназ хусусивал туврайи, ихь чIал имбу чIаларихьан фаркьлу апIурайи, имбу чIалариь дарди, тек саб ихь чIалнаьтIан алахьури адру сесер гьисабназ гьадагьуб лазим ву. Гьаз гьапиш му сесери, фонетикайин башкьавалар баян апIури, табасаран чIал вари имбу жара чIаларин арайиь кIул`инди вуйи, кюгьне тарих айи, жара чIаларин фонетикайин тьасирнакк дацIрабкди, чав кIул`инди артмиш шули гьабхьи ва чан хусусивалар айи чIал вуйибдин шагьидвал апIура. Ихь чIалнаь айи дентолабиал [жв], [шв], [чв], [ччв], [чIв] ва гьацира [дж], [гг] сесер нахско-дагестанский чIаларикан сабдиьра адар. Хьа ухьу ихь багьри табасаран чIалнан хусуси лишнариинди ихь халкьдин диривал, гьудуркьувал ва чан кIул`инди тарихи артмиш хьувал субут апIурайи ва дурариинди ухьу дамагь дапIну ккуни тарихи чIалнан лишнар – дентолабиал сесер – алфавитдиькьан адарди идирчнахьа: П.К. Усларин, А. Диррин, А.Н. Генкойин, хьасин табасаран чIалниинди урхуб-бикIуб ккебгьруган дюзмиш гьапIу Темирхан Шалбузовдин – гьамрарин варидарин алфавитариь айи дентолабиал сесер 1962-пи йисан Дагьустан чIалар унифицировать апIбаз бахш дапIнайи серенжемдин натижайиь ДАССР-ин министрарин Советди тасдикь дапIнайи ва гьамусра кьанундиь айи табасаран чIалнан алфавитдиан идирчна.

Мушваь суал арайиз гьюра: Гьаз? Фу метлеб ади?

Мектебариь дурар кивраки! Урхбаь-бикIбаь дурар ишлетмиш апIураки! Мелзналан кIубаь, ушвниан адаьбаь читинвалар, манигьвалар адарки!

Хьа алфавитдиан гьаз адагьна?

Табасаран чIалнан фонетика зияда апIурайи, бабан чIалнан девлетлувал ва хусуси лишнар баян апIурайи **жв, шв, чв, ччв, чIв** – хьуб дентолабиал сесерин гьярфар; **кк, пп, тт, цц, чч** – хьуб абруптиварин гьярфар; мурарихьди сабси, кьюбсана [гг], [дж] сесерин гьярфар тьайин дапIну, гьаму **12 гьярф** табасаран официальной алфавитдиз дахил апIуб чарасуз вуди дийибгьна.

Дупну ккундуки, [гг] ва [дж] – гьаму кьуб сеснан гьярфар тьайин апIбан месэла ачухьди дийибгьну имиш, имбу 10 гьярф гьязурди а ва дурарин гьакьнаан суалар арайиз гьюрадар.

Табасаран чIалнан кIул`инди вуйи вари фонемйир алфавитдиь улупну адрували ихь бабан чIалназ, бабан чIалниинди улхбаз я кьяляхь апIуз даршлу, ясана дюз алапIуз даршлу аьхю зарар тувра.

Гьадабгьиш, алфавитдиь кIул`инди улупну адруган, текст урхурайидари [ж] ва [дж] сесер жара апIури шулдар, гьаз гьапиш дурар кьюбебра саб **ж** гьярфниинди дикIура. Му гьалатI, гьайифки, интеллигенцияйиз, гьятта саб яшнаь айи мялимаризра кмиди хас ву. Хьа ихь бабан чIалназ гизафси хас вуйиб, ихь фонетикайин хусусият вуйиб дагьустан чIалариь сабдиькьан адру аффриката ва дифтонг [дж] сес вуда:

жара, жа-жара, жаваб, жаза, жакул, жакъв, жалб апуз, жан, жара, жасус, жафа жаргъуз, Жамалудин, Жамиля, Жаруллагъ, жанавар, жахраг, женг, жерге, жейран, живан, жигерар, жигъил, жикъи, жинжал, жин, жил, жинс, жихир, жугъуд, жуккум, жук, жумарт, жут, журум, жуфт, жюбхюз, жюнерг, жюре, жюрэтлу, ज्याмяът, уж`вал, бажи, ужу, илж, лиж, мужри, мержан, бурж, варжи, гужли, гажин, гьюжат, гьяжибугъда, гъубжу, убжуб, дажи, зунжур, куриж, лиж, миж, Нажмудин, паж, раж, саж, таж, уьж, фалиж, харж, хъуржуз, цлижан йигъар, элжгар, япунжи...

Хъа спирант [ж] сес аи гафар ихъ чІалнаъ къабдихънакъан адар! Дурар кІваинди гъитуб читин дарки:

Жангар, жанг, жерд, жилир, журжур, ज्याкърякъ (жикърикъ), ажал, аждагъа, аржал, аржан (учІвру хямир) «закваска», баж – диал., бижли (-йир), варж, виж-ж-ж, ижми, миржиб, сужда, фуж, члиж-ж... (Хъана гъидихъиш, ккун апуруза редакцияйиз хабар дебккуб).

Ухъу жвуван бабан чІалнан багъри лишан вуйиб гъаз мукъан ужуз дапІну, аскканди дибисну, урус чІалнан [ж] сесназ икрам апурайкІан? Гъаз йиз багъри ватанагълийир чпин абйир-бабарин хусуси чІалнахъна мукъан къиматсузди илтГикІурайкІан? Ихъ бабан чІал халкъдинси, хизандин арайиъра либхувал йигълан-йигъаз зяиф шула. Гъачай, гъаму либхури имбубкъан гагъди гъайгъувал кади, ищиди, багъалу вуди дебккуну, либхури гъитхъа! ХъуцІур йисандин тажруба аи машгъур филолог мялимдира, гъаци вердиш гъахъуншул сарун, кІуруган, макъалайик гъамци къатІ`иди бикІуз мажбур шулу. Гъаз гъапиш аффриката [ж]– ра спирант [дж]-ра тек саб **ж** гъярфниинди улупурайиган шулайи нукъсанар ([дж]-йин еринара [ж] пувал) табасаран чІалнан орфографияйин ва орфоэпияйин гъял дапІну адру месэлайиз илтГибкІура.

Мидихъди сабси, [дж] сес гъюрайи дюшюшариъра бязидари, ж-йин ерина **чч** бикІури шулу:

баччи – дюзди ву бажи (диал.: бижи)

иччири – дюзди ву ужиди (диал.: ижири)

Хъа **чч** гъярфну ихъ чІалнаъ нефес хътру (непридыхательный) аффриката [чч] сес улупура гъамцдар гафариъ:

ччив, ччил, ччим, иччи, беччем, урччуз, марчч ва гъ.ж.

Гъамци табасаран чІалнаъ гизафдариз жара апуз читинди алабхъурайи шубуб сес улупуз шулу:

1) **спирант [ж]** – урус чІалнанубсиб: *жерд, варж, миржиб, сужда, бижли;*

2) **аффриката [дж]** – анжагъ ихъ чІалназ хас вуйи сес: *жан, жакъв, уж`вал, жар-жарди, жара, Жабир, Жамал...*

3) **нефес хътру аффриката [чч]** – имбу чІалариъра алабхъру сес: *ччив, беччем, марчч, убччуз...*

Му сесер жа-жаради эзбер апуз кюмек шлу уълчмйирра тувурхъа:

Миржиб марччлин лиж даришул – [ж], [чч], [дж].

Миржидварж марччлин лиж ахъюб шул – [ж], [ж], [чч], [дж].

Марччарин лижахъ фуж хъа? [чч], [дж], [ж].

Марччарин лижягъна ччилар жаргъура – [чч], [дж], [чч], [дж].

Миржиб жердру марччаринна ччиларин лижар жара данІна – [ж], [ж], [чч], [чч], [дж], [дж].

Табасаран чІалнан орфографияйин читин месэлийрик гьацира сабсиб уьлчме чан улихь хьайи гафнак гагь кабснугагьсана жаради дикІру дюшюшар кахьра. Ччвурнан ериндин лишнар кайи йишв улупру наречийир *мина, дина, тина, зиина, исина* чІалнаъ кІул`инди вуйи гафар (самостоятельный лексемийир) гьисаб шула. Дурари, йишван ччвур даркІури, глаголи улупурайи гьяракат фуну терефназди гьябгьорайиб вуш вая гьяракатнан манзил наанакьан рубкьураш, гьадианади улупура:

Булагьдин шид гьархьан исина гьябгьюра;

Мектебдин гьяятдиан мина (ухьухьна, учухьна, узухьна) варжна ягьчІвур метр манзил а;

Штун турба латхьан минакьан гьизигну.

Рябкьорайиганси, му предложениригь *исина, мина* гафари гьякьикьатди саб йишван тереф улупура. Гьаддиз мурар кІул`инди вуйи гафар – лексемийир ву ва улихь хьайи гафнахьан жаради дидикІну ккунду.

Жаради дикІурайи кІул`инди вуйи лексемийир вуди *мина, тина, дина, исина, зиина* гафари чпин гьурулушдиз жюрбежюр аффиксар кьабул апІуру (*мина-ди, мина-кьан, исина-си, дина-ра, зиина-тІан*). Жаради дикІру лексемийир вуди дурарихьди гьацира тьяинвалин гафарра ишлетмиш апІуз шулу: *Дугьу штун турба латхьан гизаф исинаси гьизигну.*

Амма му уьлчмйири ихь чІалнаъ сабсана вазифа гьабхура: дурарин кюмекниинди ктикьу гафар – смежный дериватар – арайиз гьюра:

Шид гьарзариланккина убсра.

Учу Дербентдиз Хючнаанмина гьафунча.

Рукьан рякь шагьрин гьирагьдихьантина гьябгьюра.

Гьаму предложениригь –*ккина, –мина, –тина* уьлчмйиригь йишв улупру вая жара чпин кІул`инди вуйи лексикайин мяна адар, дурар самостоятельный гафар – лексемийир дар. Дурари *Хючнаанди гьафунча, гьирагьдихьанди гьябгьюра* гафарин ибарийиригь, падежариси, анжагь гьяракатнан тереф улупурайи ва гафнан формийир арайиз хурайи –*ди* аффиксдинубсиб вазифатІан гьабхурадар. Му жигьатнаан дурар гьадму гьучІвбан ва гьудучІвбан тереф улупурайи падежарин –*ди* аффиксдиз барабар шула, ва гьаддиз дурар улихь хьайи гафарик карснугагьсана дикІуру. Хьа –*мина, –тина, –гьина, –ккина* компонентарин кюмекниинди смежный дериватар арайиз гьюб ихь чІалнаъ гафарин формийир арайиз хурайи агглютинацияйиз ухшар ву. Гьаддиз мициб вазифайигьди –*мина, –тина, –гьина, –ккина* уьлчмйир, гафнан формийир арайиз хурайи компонентар вуди, улихь хьайи гафнак карснугагьсана дикІуру. Гьамциб агьгвалат ву –*ра, –си, –тІан, –кьан* компонентаринра ва дурарин комбинацияйирин кюмекниинди жюрбежюр формийир арайиз гьювалинра: *гьар-и-хь-на-си-кьан, гьар-и-хь-на-си-ра* ва гь.ж.

КІул`инди гафар вуди жаради дикІру *мина, дина, тина, зиина, исина* лексемийиригь, ухьу зиихь гьапиганси, аффиксарра хьауз шула (*мина-си, зина-кьан, тина-ди, исина-тІан*); дурарихь, чпи тьялукь вуйи существительныйиригьан жара апІури, тьяинвалин гафарра ишлетмиш апІуз шула:

гьархьан исина – гьархьан гизаф исина,

рякьлан зиина – рякьлан лап зиина,

увхъан минаси – увхъан **џџџџ** минаси ва гъ.ж.)

Хъа карснудикџурайи гафнан компонентар вуди, –мина, –тина, –гъина, –зина, –ккина, –сина ульчмйири я аффиксар, ясана чпи тялукъ вуйи существительнийирихъан жара аџру тџийнвалин гафар къабул аџурдар: *гъар`а(н)мина, машинака(н)сина, џиз улхъатина ва гъ.ж.*

Мицдар гафар хъана гъамцдар дюшюшариџ чпин улихъ хъайи ва чпи тялукъ шулайи гафарихъди карснудикџуру:

1) дурар џишван ваџ, хъа вахтнан мянайиџди ишлетмиш аџруган: *улихъдихъанмина, дегъ заманайиантина* ва гъ.ж.;

2) дурар глаголарихъди ишлетмиш аџруган:

Дугъу дици гъапихъанмина.

Уву ляхниџ учџвхъантина.

Му гафар карснудикџуру вари дюшюшариџ дурар ушвнианра карснудадур. Думуган

–мина, –тина, –сина, –ккина, –гъина, –зина компонентарин улихъ хъайи гъудучџвбан падежарин –ан формантдин **[н]** сес зџиф дубхъну, гъядџбхъюри шулу: *улхъа(н)сина, улихъдихъа(н)мина, гъапихъа(н)тина* ва гъ.ж.

(Аџхир гъюру нумрайиџ)

Суалариз: sh-zakiyevich@mail.ru

ФАСЛАРИН САВКЪАТАР – НАСЛАРИЗ ПЕШКЕШ

Дагъустандин халкъдин писатель, шаир ва таржумачи Шагъвелед Шагъмардановди багъри литературайин хазнахана цийи китабариинди кми-кмиди девлетлу апІура. Магъа улихънаси дугъан нубатнан китаб – «Фаслар ва наслар» – чапдиан удубчІвну.

«Фаслар ва наслар» китабдин асас мяна – йисан фаслари гъарсабди инсандин уъмриз шадваларра, перишанваларра хуру, гъарсаб фаслихъди инсандин тялукъ умударра аьлакьалу ву; уъмрин фаслариз (байвахт, жигьилвал, уъмрин битмиш'вал ва къабивал) гъарсабдиз чан, текрар даршлу такабурвал ва утканвал а, амма гъайгъусуз, гъарган улихъ гъябгъюз гъялак шлу юкІвну – гележегдиъ фу цийиб айкІан? – инсан гъамусяаьт учв айи гъялнийин рази хъуз гъитурдар. Му фикир авторин миржиб цІарнан шиъриъ лап ачухъди ашкар апІура:

Йиз надиж йисари – жилиин багъри
Шилар гъитрай вахтна ликарин гъяцІли,
Рихи ксариз дикъатлуди лигуйза,
Дурарин рихивал'ин бахил шуйза.

Йиз кІул рихи дубхъну ашра ухдитІан,
Гъаз-вуш узук кубкІрадар микІ дамагънан –
Хъа аьшкълуди бицІидариз лигурза,
Дурарин байвахтнийин бахил шулза.

Китаб бицІидариз дибикІнайиб вушра – дидиъ йисан фаслариз ва бицІидариз хас вуйи шиърар, ихтилатар ва таржумйир чап дапІна – мушваъ тувнайи эсерарикан аьхударихъанра мянфяаьт ктабгъуз шулу, фицики хайлин эсерарий Ш. Шагъмардановди чан философияйин лигбар, уъмрихъна вуйи рафтар ачмиш апІура.

Китаб шубуб пайнакан ибарат дубхъна: йисандин ва инсандин уъмрин фасларикан ктибтурайи пай – мушваъ гъам шиърар, гъам прозайин эсерар, ясана дурариан чІукІар тувна; бицІидариз дюзмиш дапІнайи дургъунагъар; чав автори табасаран чІалназ таржума дапІнайи дюн'яйин жюрбежюр халкъарин махъвар ва машгъур писателарин бицІидариз дидикІнайи эсерар.

Сабпи пай юкъуб разделиз – юкъуб фаслиз – жара шула: «Гъи хъадукар ву жилин шагъ», «Хъадан йигъан нирихъ дагълу», «Рабхура чвлин унчІвихъ къяркъяр», «Гъабч, къюрд, – ич багъалу хялижв». Китабдиъ гъарсаб фаслиз чан асас, имбударихъан тафавутлу апІру хусуси лишан а: хъадукраз – сифте ражари уъмриъ арайиз гъюрайи цийивал, тазавал; хъадаз – уъмрин къувват, хуррамвал; чвулиз – аваданвал ва гъаддихъди сабси улдубчІвурайи йисахъ ва гъубшу жигьилвалихъ зигурайи гъяйифвал ва сефилвал; къюрдуз – лизи йифухъди гъюрайи гъиссарин марццивал ва уъмри бахш гъапІу, амма аьхирихъна гъюрайи шадвал.

Мисал вуди, лигухъа, китабдиъ хъадукран фасил фици улупнаш. «Гъи хъадукар ву жилин шагъ» разделин асас тема – уъмриъ сабпи ражари улукъурайи цийивалар ву. Авторы аьхю аьшкънийинди ва ккунивалиинди бикІура дюн'яйиина тазавалин лишнар хурайи ва табиаьт къюрдун нивкІ'ан уягъ

апІурайи сабпи мархъликан («Сабпи мархъ»), «хъадукран сабпи гаф» ва «Жиллина Завун сабпи мягъюубат» вуйи сабпи даркъван кюкдикан («Даркъван кюкю»), садпи апрелиъ улубкюу ва чан живан уьмриъ сабпи ражари рябкююрайи аьламатнан гъядисайикан – табиаьтди душмнар вуди халкъ дапІнайи гатдин ва гъулан жакъвлин назук дустваликан («Аьламатнан дуствал»); сифте вуди дюн'яйин гъяйбатлувализ фикир туву ва дид'ин гъяйран гъахьи бицІи Гъябидатдин марцци къанажагъдин гъяракатнакан – хъачариз гъушу шурхъан, саб дупну табиаьтдин саламатвал ва гюрчегвал гъябкююрихъан, таза хъачар уьмрихъ ва му утканвалихъ мягърум апІуз гъабхъундар, ва думу гъваркъ ичІиди хулаз гъафну.

Китабдиъ гъарсаб фасил ибарат апІурайи эсерар календаръ саягъниинди тувна ва миди китабдин къиматлувал хъана за апІура. Гъаци, «Сабпи мархъ» ва «Даркъван кюкю» эсерариъ гъядисйир мартдиъ, «Аьламатнан дуствал» ихтилатнаъ – апрелиъ, «ЦапІру хулаъ» ва «Гъавгъарин йиф» шиърариъ – майдиъ кІули гъягъюра.

Китабдиъ тувнайи гъарсаб фаслин эсерар акувалихъди, таза гъиссарихъди, уьмрихъна вуйи марцци гъевеснахъди ацІна. Мисалназ, автори «Пагъ! шулдарин фициб незет...» шиъриъ мани хъадан йигъан мичІлишту жандиз тувру рягъятваликан гъациб устадвалиинди, шикиллуди бикІураки, думу цІарар урхурайири гъабгъушту жандиз туврайи сиринавал чав, дюгънейиъ учІвнайири-си, чІивиди гъисс апІуз хъюгъру:

Пагъ! шулдарин фициб незет
Хъадан йигъан нирихъ дагълу!
Зат гъисс апІдар ригъдин зегъмет,
Гевюл шулу сабпну бахтлу.

Хъа шулдарин фукъан рягъят,
Кахъиган дюгънейик мичІли!
Рюгъну, зарбди йивну гъя-гъя,
Ккебгъру дишла аьшкьлу мяъли.

Гъаму саягъниинди дюзмиш дапІна имбу фасларикан вуйи эсерарра.

Китабдин фаслариз бахш дапІнайи пайнаъ Ш. Шагъмардановдин гъам цІийи шиърар, гъамсан дугъу улихъган гъидикІу ихтилатар, повестариан тьялукъ фаслариз аид вуйи чІукІар тувна. Гъаци, «Чюнгюр» повестдин чІукІар «хъадан» («Жихрарин рягъяр»), «чвлин» («Мясум адашин дарсар») ва «кююрдун» («ЦІийи йисан концерт») эсерарин жергейиъ тувна.

Къюбпи пайну («Дургъунагъар») Ш. Шагъмардановдиз айи поэзийин бажаругъвалин цІийи тереф ачухъ апІура – авториз, саб гъапиб, табасаран фольклор, дидин хусуси лишнар, халкъдин фикир апІбан саягъ, уьмрихъна вуйи лигбар лап ужуди аьгъя, хъа къюб кІуруб, дугъу чав, аьхю устадвалиинди фольклорин кІалбар ишлетмиш апІури, цІийи эсерар уьмрихъна хура.

Мисалназ, исихъ тувнайи авторин дургъунагъар саб жибидира халкъди дюзмиш гъапІдарихъан жара апІуз шулдар:

Жан-тан – гакІвлинуб,
Суфат – гюзгдинуб.
Алдаршра нефес,
Ипру хулаъ сес. (Телевизор)

КІарчар ал, цІигъ дар,
Ликри зат гъябгъдар.
Либцруган, дидин
Хал шулу къял’ин. (БялянчІв)

Хъа тІубжакъвликан вуйи дургъунагъ поэзийин тамам эсер ву, ва диди саб теревнаан бицІидарин фикир жанлу хъуз гъитру, жюрбежюр ничхарин арайиъ айи тафавутлувал ашкар апІуз дуарар жалб апІуру, ва гъаддихъди сабси дурариз багъри литературайиан айи аьгъювалар (мушваъ – М. Шамхаловдин яратмиш’валарихъди таниш вуйивал) цІийи алауру, жанлу апІуру.

Узу, даршра ахю ничхир,
Мукъмар’инди вуза адлу.
Мурад дариз кюкйирин багъ –
Йиз зазаригъ вуза бахтлу.
Шаир Манаф Шамхаловди
Гъапиганси, узузра йиз
Ширин вузуз, хъугъ, яшайиш,
Гъаддиз шад вуза гъар ригъдиз...
Ничхир вуза узу гъамциб.
Йип, аьгъяш, йиз ччвур вуш фициб.

Китабдиъ неинки аьдати дургъунагъар, хъа гъацира метаграммйир (саб къадарнакан ибарат вуйи жюрбежюр гафар жин дапІнайи дургъунагъарин жюрйир – метаграммайиъ хъипнайи саб гаф хъидипган, дидиъ саб гъярф дигиш апІуру ва цІийи гаф арайиз гъюру) ва жара аьдати дару саягъниинди дюзмиш дапІнайи дургъунагъар тувна. Мисалназ, лап маракълуди дюзмиш дапІна «Асландин наслин дургъунагъар». Гъарсаб дургъунагъдин сабпи цІарнаъ рякъмар (цифрйир) ктухура (сабсдар рякъмари сабсдар гъярфар улупура), хъа имбу цІарариъ хъидипну ккуни шейънан лишнар ачухъ дапІна. БицІири, вари дургъунагъар дурхну, фунуб рякъми фунуб гъярф улупуруш тйин дапІну, натижайиъ жин дапІнайи гафар хъидирчну ккунду:

Ургуб, йицІуб, шубуб, йирхъуб!
Ухди ккун апІурза хътирчуб,
Гъирагъ дапІну имбу ляхнар,
Гъаму уткан дургъунагъар.
Фуж ву, дупну, гъерхиш узхъан,
Вуза асландин жинснакан.

УрчІвуб, агъзур, миржиб, агъзур!
Хъидип, бицІир, духънаш гъазур:

Дидин ватан ву чюл гъумлугъ,
Ккуниб дар чаз артухъ гъуллугъ.

ва гъ. ж.

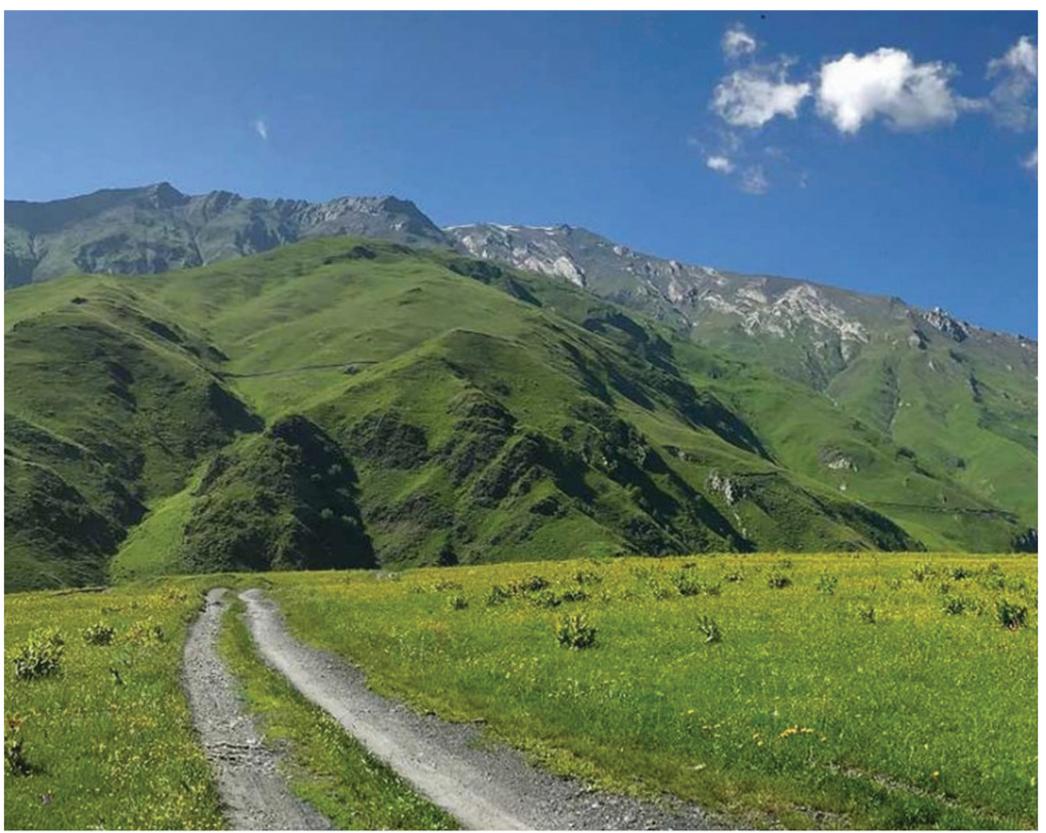
Шубубпи пайнаъ автори чав табасаран чІалназ таржума гъапІу, дюн'яйин жюрбежюр халкъарин бицІидариз вуйи махъвар тувна. Дурар сюгърин гъядисйирикан, аьлааматнан ва аьдати гъяйванатарикан ва ничхрарикан, дуланажагъдиъ гъар йигъан алахъру, амма чиб дерин мяна айи дюшюшарикан ву. Таржума апІбан бадали гъядягънайи махъварин ерийира авторин гъяни ният ачмиш апІура – вари эсерариъ инсан уж'вализ шерик духъну ккуниваликан дупна; махъвари урхурайириз мяргъяматлувалихъна, мюгътаж духънайириз кюмек апІувалихъна, вафалувалихъна дих апІура ва алчагъвал, намуссузвал, фендигарвал, бахилвал ва жара нукъсанвалар тянкъид апІура.

Эдеблувалин дарсар, цІийи аьгъювалар гъадагъуз шулу бицІи яшнан урхрударихъан Ш. Шагъмардановди табасаран чІалназ таржума дапІнайи машгъур писателарин – Леонардо да Винчийин, Шарл Перройин, Гъардшар Гримдин, Редъярд Киплингдин, Виталий Бианкийин, Аркадий Гайдардин ва гъ. ж. маракълу ихтилатаранра.

Шак адарди пуз шулуки, цІийиди чапдиан удубчІвнайи Ш. Шагъмардановдин му китабди ихъ литература варлу апІура ва табасаран чІалназ айи яркъу мумкинвалар шикиллуди улупура. Гъит китабдиз вафалу урхрудар къисмат ишри!

Гюлягъмад МАЛЛЯЛИЕВ,
филологияйин илмарин кандидат,
«Табасарандин нурар» газатдин кІулин редактор.

ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС:
на год – 51320
на полугодие – ПМ959

Литературайин Табасаран

На табасаранском языке

